ԲԱԺԻՆ Գ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՔԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ 1926 - 1932

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԻՆԴՈՒՍՏՐԱՑՄԱՆ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿՈԼԵԿՏԻՎԱՑՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ԻՆԴՈՒՍՏՐԱՑՄԱՆ ՍԿԻԶԲԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնումը ավարտելուց հետո Սովետական Միությունը թևակոխեց երկրի սոցիալիստական ինդուստրացման ժամանակաշրջանը։ Դա սոցիալիզմի կառուցման համար մղվող պայքարի նոր էտապ էր, երբ խնդիր էր դրվում ստեղծել սոցիալիզմի նյութա-տեխնիկական բազան։ «Սոցիալիզմի միակ նյութական հիմքը,— ասել է Վ. Ի. Լենինը,— կարող է լինել խոշոր մեքենայական արդյունաբերությունը, որն ընդունակ է վերակառուցելու նաև հողագործությունը»[1]։

Վերականգնման ժամանակաշրջանի վերջում կոմունիստական կուսակցության XIV համագումարը (1925 թվականի դեկտեմբեր) կուսակցությանը և ժողովրդին կողմնորոշեց դեպի սոցիալիստական ինդուստրացման լենինյան պլանի կենսագործումը։ Սոցիալիստական ինդուստրացումը դարձավ կոմունիստական կուսակցության քաղաքականության գլխավոր գիծը։

Սովետական Միության տնտեսա-տեխնիկական հետամնացությունը շուտափույթ լիկվիդացնելու նպատակով կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական պետությունը ծրագրեցին սոցիալիստական ինդուստրացումը սկսել ծանր արդյունաբերությունից։ Դա անհրաժեշտ էր ամբողջ ժողովրդական տնտեսությունը վերակառուցելու և երկրի պաշտպանունակությունը ապահովելու համար։

Սովետական Միությունը, որն այն ժամանակ կապիտալիստական շրջապատման մեջ սոցիալիզմ կառուցող միակ երկիրն էր, չէր կարող ընտրել երկրի ինդուստրացման այլ ուղի։ Մինչդեռ, ինչպես հայտնի է, կապիտալիստական երկրների ինդուստրացումը սկսվել է թեթև արդյունաբերությունից։ Ինդուստրիայի ստեղծման համար պահանջվում էին հսկայական կապիտալ ներդրումներ։ Երկրի ինդուստրացման միջոցների հայթայթումը հիմնական դժվարություններից մեկն էր, որը, այնուամենայնիվ, հաջողությամբ հաղթահարվեց։ Սովետական պետության համար սկզբունքորեն անընդունելի էին ծանր

---

1 Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հատ. 32, էջ 391։

ինդուստրիայի ստեղծման այնպիսի աղբյուրներ, որոնցից օգտվել են կապիտալիստական երկրները, այն է՝ գաղութային և կիսագաղութային երկրներ կողոպտելը, ռազմական տուգանքները, սեփական ժողովրդի շահագործումը։ Մեր երկրի համար բացառվում էին նաև արտաքին փոխառությունները, որպիսիք կապիտալիստական երկրները հրաժարվում էին տալ։

Սովետական ժողովրդին վիճակված էր հաղթահարելու ներքին և արտաքին կարգի մի շարք դժվարություններ ևս, ինչպես՝ համապատասխան փորձի և կադրերի բացակայությունը, շահագործող տարրերի և թշնամիների դիմադրությունը՝ երկրի ներսում և նրանից դուրս, կապիտուլյանտների պայքարը կուսակցության ներսում և այլն։

Այդպիսի պայմաններում սոցիալիզմի կառուցումը և ինդուստրիայի ստեղծումը մեծագույն սխրագործություն էր սովետական ժողովրդի և կոմունիստական կուսակցության համար։

Երկրի սոցիալիստական ինդուստրացումը ենթադրում էր արդյունաբերական բազաների ստեղծում սովետական բոլոր հանրապետություններում։ Ինդուստրացումով կարևոր էտապ սկսվեց Ռուսաստանի նախկին հետամնաց ծայրամասերի, որոնց թվում և Հայաստանի, պատմականորեն ստեղծված փաստական անհավասարությունը վերացնելու համար։

Սոցիալ-տնտեսական դրությամբ Հայաստանը հետամնաց, գյուղատնտեսական շրջան էր։ 1926 թվականին Հայաստանի բնակչության թիվը հասնում էր 881 հազարի, որի 19,0 տոկոսը բնակվում էր քաղաքներում, իսկ 81,0 տոկոսը՝ գյուղական վայրերում[1]։ Ընդ որում, քաղաքային բնակչության մի մասը նույնպես զբաղվում էր գյուղատնտեսությամբ։ Սոցիալիստական ինդուստրացումն ու գյուղի կոլեկտիվացման նախապատրաստումը նախադրյալներ էին ստեղծում երկրի տնտեսական վերածնության և բնակչության սոցիալական կառուցվածքի արմատական վերափոխման համար։

Հայ ժողովուրդը մեծ եռանդով ձեռնամուխ եղավ երկրի սոցիալիստական ինդուստրացման աշխատանքներին։

1926 թվականի հունվարին Երևանում կայացած Անդրկովկասի Կենտգործկոմի նստաշրջանը նշեց Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի զարգացման կոնկրետ խնդիրները։ Նախատեսվեց Հայաստանում ստեղծել և զարգացնել պղնձի, քիմիական, շինանյութերի արդյունաբերական ճյուղերը, էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը, ինչպես նաև թեթև ու սննդի արդյունաբերությունը և այլն[2]։

Արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության զարգացման խնդիրները քննարկվեցին ՀՍՍՀ սովետների V համագումարում, որը կայացավ 1927 թվականի մարտ-ապրիլին։ Համագումարին մասնակցում էին 384 պատգամավոր, այդ թվում՝ ազգային փոքրամասնությունների 53 ներկայացուցիչներ։ Համագումարում քննարկվեցին ՀՍՍՀ կառավարության հաշվետվությունը և հողժողկոմատի զեկուցումը (զեկուցողներ՝ ՀՍՍՀ ժողկոմսովետի նախագահ Ս. Համ-

---

1 Տե՛ս «Советская Армения за 40 лет» (статистический сборник), Երևան, 1960, էջ 17։
2 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 27—30 հունվարի, 1926 թ.։

բարձումյան և հողժողկոմ Ա. Երզնկյան)[1]։ Համագումարը մեծ ուշադրություն նվիրեց պղնձարդյունաբերության վերականգնման և դրա հետ կապված երկաթուղային շինարարության (Ջուլֆա—Մինջևան), էլեկտրիֆիկացիայի, գյուղատնտեսական հումքը վերամշակող արդյունաբերության և ինդուստրացման հետ կապված այլ հարցերի։ Համագումարը որոշեց զարգացնել գյուղատնտեսական կոոպերացիան, ուժեղացնել աշխատավոր գյուղացիությանը ցույց տրվող օգնությունը։

Սովետների V համագումարն ընտրեց Կենտգործկոմի նոր կազմ։ Կենտգործկոմի անդամների թվում էին Ս. Լուկաշինը, Աշ. Հովհաննիսյանը, Ա. Մռավյանը, Ա. Երզնկյանը, Ն. Կուրսելը, Մ. Աբեղյանը, Բ. Էֆենդիևը, Տ. Մալիշիխինը, Բ. Ներսիսյանը, Գ. Աբաջյանը, Վ. Թարախչյանը և ուրիշներ։ Համագումարն ընտրեց նաև Անդրկովկասյան սովետների IV համագումարի պատգամավորներ (86 վճռական և 11 խորհրդակցական ձայնով) և ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի Ազգությունների խորհրդի անդամներ (Ս. Կասյան, Ա. Կարինյան, Աշ. Հովհաննիսյան, Ա. Մռավյան, Հ. Դիլանյան) ու թեկնածուներ (Բ. Սայադյան և Պ. Կուզնեցով)։

Հայաստանի Կենտգործկոմի նստաշրջանը հաստատեց Կենտգործկոմի նախագահության կազմը։ Կենտգործկոմի նախագահ վերընտրվեց Արտաշես Կարինյանը, նախագահի տեղակալ՝ Հայկ Ազատյանը և Կենտգործկոմի քարտուղար՝ Ռուբեն Դաշտոյանը։ Նույն նստաշրջանում հաստատվեց ՀՍՍՀ Ժողկոմսովետի կազմը, որի նախագահն էր Սաքո Համբարձումյանը, իսկ նախագահի տեղակալը՝ Ասքանազ Մռավյանը։

Երկրի սոցիալիստական ինդուստրացմանն անցնելու կապակցությամբ պահանջվում էր ավելի ուժեղացնել կուսակցական և հասարակական կազմակերպությունների աշխատանքը, հետևողականորեն կենսագործել կուսակցության առաջ քաշած «Երեսներս դեպի արտադրություն» լոզունգը, որն անհրաժեշտ էր աշխատավորների ուժերը մոբիլիզացնելու, նրանց ուշադրությունը ինդուստրացման խնդիրների վրա բևեռելու համար։ Պայքար ծավալվեց միջոցների խստագույն տնտեսման, վարչա-տնտեսական ծախսերի կրճատման, արդյունաբերական ապրանքների գների իջեցման ուղղությամբ, որի նպատակը ինդուստրացման համար միջոցների կուտակումն էր։

Հայաստանի ինդուստրացումը դժվարանում էր նրանով, որ ժողովրդական տնտեսության որոշ ճյուղերի վերականգնումը չէր ավարտվել։ Չնայած Հանրապետության արդյունաբերության զարգացման տեմպերը բարձր էին միութենական միջին ցուցանիշներից, այնուամենայնիվ համախառն արտադրանքի տեսակետից արտադրության նախապատերազմյան մակարդակը դեռևս գերազանցված չէր։

Ինդուստրացման հենց առաջին տարում՝ 1926 թվականին, շահագործման հանձնվեց Երևանի հիդրոէլեկտրակայանը, հանրապետության ինդուստրիալ ձեռնարկությունների առաջնեկը, որի շինարարությունը սկսվել էր 1923 թվականին։ Հիդրոէլեկտրակայանի հանդիսավոր բացմանը ներկա էին Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի կուսակցական ու պետական ղեկավարներ Գ. Օրջոնի-

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 87։

կիձեն, Ս. Աղամալի-Օղլին, Շ. Էլիավան և ուրիշներ։ Իր ճառում Գ. Օրջոնիկիձեն ասաց. «Հիդրոէլեկտրակայանի կառուցումով Հայաստանի աշխատավորությունը հսկայական քայլ է անում դեպի Հայաստանի էլեկտրիֆիկացման գործը։ Նա դրանով իրագործում է ընկ. Լենինի խոշոր ավանդներից մեկը, որը ասում է. «Կոմունիզմը դա սովետական իշխանությունն է պլյուս ամբողջ երկրի էլեկտրիֆիկացիան»[1]։

1925 թվականին Շիրակի ջրանցքի վրա սկսված Լենինականի հիդրոէլեկտրակայանի կառուցումը ավարտվեց 1928 թվականին։

Ավելի մեծ նշանակություն էր ունենալու Զորագէսի հիդրոէլեկտրակայանը, որի շինարարությունը սկսվեց 1927 թվականի հուլիսին։ Կայանի հիմնադրմանը նվիրված միտինգում ճառերով հանդես եկան Մ. Օրախելաշվիլին, Ս. Կասյանը, Վ. Ստուրուան, Ս. Համբարձումյանը, Ա. Կարինյանը, պրոֆ. Մ. Աբեղյանը և ուրիշներ։

«Ողջունում եմ Զորագէսի հիդրոկայանի հիմնադրումը,— ասված է ՍՍՀՄ ժողտնտխորհի նախագահ Վ. Կույբիշևի հեռագրում,— Հիդրոկայանը խոշոր դեր պիտի խաղա Հայաստանի տնտեսության վերելքի ասպարեզում։ Իմ ցանկությունն է՝ լավ, շտապ և էժան կառուցել հիդրոկայանը»։ Կայանը էլեկտրաէներգիա էր մատակարարելու Հյուսիսային Հայաստանի շրջաններին։ Հաշվի առնելով Զորագէսի կարևորությունը, ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի պլենումը 1927 թվականի հուլիսին որոշում ընդունեց նրա շինարարությունն արագացնելու մասին։

Զորագէսը շատ բարդ կառույց էր։ Նա առաջինն էր Սովետական Միությունում իր տեխնիկական բարդ կառուցվածքով և բարձր ճնշումային հզորությամբ։ Հիդրոկայանի ամբարտակի փականն այն ժամանակ ամենախոշորն էր աշխարհում։ Ականավոր գրող Մարիետա Շահինյանը, որը տարիներ շարունակ եղել է կայանի շինարարությունում և ուսումնասիրել այն, նրա դժվարությունների և նշանակության մասին գրել է. «Զորահիդրոկայանը, առանց որևէ փորձի ու նախատիպի, առանց լավ պատրաստված աշխատող կադրերի, շատ սահմանափակ նախահաշվով և միանգամայն դժվար կենցաղային ու բնական պայմաններում, միանգամից դուրս է գալիս համաշխարհային տեխնիկայի լայն ճանապարհը, դնելով ու լուծելով ամենաայժմեական և ամենադժվարին տեխնիկական հարցերից մեկը»[2]։

Կայանի կառուցման աշխատանքները ղեկավարում էր անվանի ինժեներ Հովսեփ Տեր-Աստվածատրյանը։ Հայաստանի Կենտգործկոմի նախագահությունը 1928 թվականի նոյեմբերի 26-ի որոշումով հանրապետությունում առաջինը (սոցիալիստական շինարարության բնագավառում) նրան պարգևատրեց «Աշխատանքային կարմիր դրոշի» շքանշանով։

Գյուղական էլեկտրակայաններ գործարկվեցին Ղարաքիլիսայում, Նոր Բայազետում, Մեղրիում, Իջևանում և այլ վայրերում։ Էներգետիկայի զարգացումը հնարավորություն էր ստեղծում հանրապետության բնական հարստությունները շահագործելու, լեռնա-հանքային և քիմիական արդյունաբերությունը զարգացնելու համար։

---

1 «Խորհրդային Հայաստան», 18 մայիսի 1926 թ.։

2 «Նոր ուղի», ապրիլ-մայիս, 1930, էջ 135։

Շարունակվում էին պղնձարդյունաբերության վերականգնման աշխատանքները, որն ուներ միութենական նշանակություն։ Հանրապետության արդյունաբերության այդ հիմնական ճյուղի վերականգնումը շարունակվեց ընդհուպ մինչև առաջին հնգամյակի վերջերը։ Պղնձարդյունաբերության վերականգնման և զարգացման աշխատանքները ղեկավարելու համար կազմակերպվեց ՍՍՀՄ Ժողտնտխորհին ենթակա «Հայպղինձ» տրեստ («Անդրկովկասի մետալուրգիական ձեռնարկությունների պետական միավորում»), որը գոյություն ունեցավ մինչև 1930 թվականը և լիկվիդացվեց Ալավերդում և Զանգեզուրում ինքնուրույն կոմբինատներ կազմակերպվելու կապակցությամբ։ Մինչև 1928 թվականը շահագործման հանձնվեցին Զանգեզուրի (Լենինյան, Շահումյանի անվան) հանքերը և Շամլուղի ու Ալավերդու (Լենինյան) հանքերի մեծ մասը։ Մինչ այդ գործարկվել էին մեկական պղնձաձուլական գործարան՝ Ալավերդում և Ղափանում։

1928—1929 թվականներին, ինչպես հանքաքարի, այնպես էլ պղնձի ձուլումը հասնում էր հազիվ նախապատերազմյան մակարդակի մոտավորապես կեսին։

Պղնձարդյունաբերության վերականգնումը ուղեկցվում էր մի շարք դժվարություններով։ Հիմնական դժվարությունը կապված էր երկրաբանական- հետախուզական աշխատանքների դանդաղ ընթացքի հետ։

Հաղթահարելով դժվարությունները, Հայաստանի պղնձարդյունաբերությունը վերականգնվում էր, իր տեղը գրավելով Սովետական Միության գունավոր մետալուրգիայի արդյունաբերության մեջ։

Հանրապետության արդյունաբերության նորաստեղծ ճյուղերից էր քիմիական արդյունաբերությունը։ 1927 թվականին շահագործման հանձնվեց Երևանի կարբիդի գործարանը, որը առաջինն էր Սովետական Միությունում։ Նրա արտադրանքը հիմնականում սպառվում էր միութենական շուկայում։

Հայաստանը վաղուց հայտնի է իր շինարարական քարերի և նյութերի բազմաթիվ տեսակներով (տուֆ, պեմզա, բազալտ և այլն), սակայն մինչև սովետական կարգերի հաստատումը գրեթե քայլեր չէին արվել դրանց օգտագործման ուղղությամբ։ Սովետական իշխանության տարիներին սկսվեցին դրանց հանքապաշարների հետախուզությունը և շահագործման աշխատանքները։

1926 թվականից սկսած կատարվեցին տուֆի պաշարների հետազոտություն և նրա հատկությունների գիտական ուսումնասիրություններ, որոնք գլխավարում էին ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի և Ժողտնտխորհի կառուցումների ինստիտուտի գիտնականները և ինժեներները։ Ուսումնասիրությունները տուֆի հարուստ պաշարներ հայտնաբերեցին Արթիկի և այլ շրջաններում։ 1928 թվականին Հայաստանի տուֆը ցուցադրվեց Փարիզի համաշխարհային տոնավաճառում, որտեղ մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց։

1928 թվականի հուլիսի 27-ին, ապա օգոստոսի 31-ին ՍՍՀՄ Աշխատանքի և պաշտպանության խորհուրդը ընդունեց երկու որոշում՝ Արթիկի տուֆը շինարարության մեջ լայնորեն օգտագործելու և տուֆի արդյունաբերությունը զարգացնելու մասին։ Սկսվեց Լենինական—Արթիկ երկաթգծի կառուցումը և էլեկտրահաղորդման գծի անցկացումը։

Սովետական Հայաստանում գեղեցիկ և բազմերանգ տուֆը աստիճանաբար դարձավ հիմնական շինաքար։ Այն արտահանվում էր Սովետական Միության մյուս հանրապետությունները, ինչպես նաև արտասահման։

Այդ տարիներին Սովետական Միության շինարարության, ինչպես նաև արդյունաբերության այլ ճյուղերի պեմզայի պահանջի միակ մատակարարողը Հայաստանն էր, չհաշված ներմուծումը արտասահմանից։ Պեմզայի պահանջի ավելացման կապակցությամբ հետախուզվեցին նոր հանքավայրեր և սկսվեց Անի կայարանից դեպի հանքեր տանող երկաթգծի կառուցումը։

1926—1929 թվականներին նախկին մեխանիկական արհեստանոցի բազայի վրա կառուցվեց Երևանի Ջերժինսկու անվան մեխանիկական գործարանը, որն ուներ ձուլման ցեխ և հիմնականում արտադրում էր գյուղատնտեսական գործիքներ, կատարում վերանորոգման աշխատանքներ և այլն։

Ինդուստրացման առաջին տարիներին որոշ զարգացում ապրեց կաշվի արդյունաբերությունը։ Նախկին դաբաղանների փոխարեն Երևանում գործարկվեց երկու գործարան, որտեղ մեքենայացվեցին կաշվի մշակման հիմնական գործողությունները։

Որոշ վերելք տեղի ունեցավ նաև թեթև և սննդի արդյունաբերության ճյուղերում։

Ծավալվեց Լենինականի տեքստիլ գործարանի շինարարությունը։ 1923 թվականին, երբ գործարկվեց Լենինականի հիդրոէլեկտրակայանը, շահագործման հանձնվեցին տեքստիլ գործարանի մանվածքային, գործվածքային, գուլպայի ու տրիկոտաժի բաժանմունքները։

1926 թվականի հոկտեմբերի 22-ին տեղի ունեցավ ուժեղ երկրաշարժ, որը մեծ վնաս հասցրեց Լենինական քաղաքին և շրջակա գյուղերին։ Սովետական Միության եղբայրական ժողովուրդների և միութենական կառավարության օգնությամբ Հայաստանի աշխատավորները անմիջապես ձեռնամուխ եղան տուժած շրջանների վերականգնմանը։ Առաջին հերթին օգնություն ցույց տրվեց բնակչությանը՝ ժամանակավոր օթևաններում տեղավորելու և սննդով բավարարելու համար։ ՀՍՍՀ Ժողկոմսովետի և ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի նախագահության 1926 թվականի հոկտեմբերի 26-ի որոշումներով առանձնացվեց աղետյալներին նախնական օժանդակություն ցույց տվող արտակարգ հանձնաժողով։ Վերականգնման հետ կապված հարցերը նախապատրաստելու նպատակով հատուկ հանձնաժողով էր աշխատում ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմին կից։ Շինարարական աշխատանքները ղեկավարելու համար կազմակերպվեց Լենինական քաղաքի և գավառի վերականգնման կոմիտե՝ կառավարության նախագահ Ս. Համբարձումյանի գլխավորությամբ։ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը, ՀՍՍՀ Կենտգործկոմը և Ժողկոմսովետը հատուկ կոչով դիմեցին հանրապետության աշխատավորներին՝ աղետյալներին օգնություն ցույց տալու մասին։ Մինչև 1927 թվականի մարտ ամիսը միութենական կառավարությունը տրամադրեց վեց միլիոն, իսկ Ուկրաինայի, Ադրբեջանի, Վրաստանի և մյուս սովետական հանրապետությունների աշխատավորները՝ 1,4 միլիոն ռուբլի։

1927 թվականի հունիսին ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի նախագահ Մ. Կալինինը ժամանեց Լենինական։ Նա ծանոթացավ երկրաշարժից տուժած քաղաքի և գյուղերի վերականգնման ընթացքին, եղավ արդյունաբերական ձեռնարկություն-

ներում։ 1926 թվականի ուժեղ երկրաշարժից հետո, վերածնվող Լենինականը դառնում էր ինդուստրիալ բարեկարգ քաղաք, Հանրապետության տեքստիլ արդյունաբերության կենտրոն։ Կառուցվեցին նոր տեխնիկայով զինված երկու խոշոր բամբակազտիչ գործարաններ։ Հանրապետության և Անդրֆեդերացիայի կառավարությունները մեծ ուշադրություն դարձրեցին բամբակի արտադրության ավելացմանը և ամեն կերպ նպաստեցին երկրամասում բամբակի ցանքատարածությունների ընդարձակմանը՝ տեքստիլ արդյունաբերությունը հումքով ապահովելու համար։ Դեռևս 1925—1926 տնտեսական տարում Հայաստանում մաքրված բամբակի արտադրությունը զգալի չափով գերազանցեց 1913 թվականի մակարդակը։ 1926 թվականի վերջերին Երևանում շահագործման հանձնվեց ձեթ-օճառի գործարանը։

Սոցիալիստական ինդուստրացման առաջին տարիների փորձը ցույց տվեց, որ հանրապետությունում անշեղորեն կենսագործվում է Հայաստանի տնտեսական հետամնացությունը վերացնելու ծրագիրը։ Տեղական հանքային հարստությունների արդյունաբերական մշակումը դարձավ հանրապետության ինդուստրացման հիմնական ուղին, որով և նա հաղորդակից դարձավ Անդրկովկասի և ամբողջ Սովետական Միության տնտեսությանը։

Հայաստանում ինդուստրացման քաղաքականության կենսագործման վերաբերյալ գոյություն է ունեցել այն տեսակետը, թե իբր դա երկիրը տանում է «փակ տնտեսություն» ստեղծելու, «տնտեսական ունիվերսալիզմի»՝ արդյունաբերության բոլոր ճյուղերն ունենալու ուղիով։ Դա սխալ տեսակետ էր։ Ինչպես սոցիալիստական և կոմունիստական շինարարության բոլոր ժամանակաշրջաններում, այնպես էլ ինդուստրացման առաջին տարիներին Հայաստանի արդյունաբերությունը կազմել է Սովետական Միության արդյունաբերության բաղկացուցիչ մասը, իսկ արդյունաբերական օբյեկտների շինարարությունը հաստատվել և ֆինանսավորվել է միութենական օրգանների կողմից՝ ելնելով տեղական ռեսուրսների, կապիտալ ներդրումների կոնկրետ հնարավորություններից և ազգային հանրապետությունների զարգացման շահերից։

Ստեղծվում էին սոցիալիստական ինդուստրիայի առաջին օջախները։ Այսպիսով, երբեմնի հետամնաց, ագրարային Հայաստանը ոտք է դնում տեխնիկական վերափոխության շեմին։

Սոցիալիստական ինդուստրացման առաջին տարիներին, ինչպես և մինչ այդ, Հայաստանում կոնցեսիա ձեռք բերելու մի շարք առաջարկություններ եղան։ Ինչպես հայտնի է, նոր տնտեսական քաղաքականությանն անցնելու ժամանակ Վ. Ի. Լենինը որոշակի սահմաններում հնարավոր էր համարում առանձին ձեռնարկություններ օտարերկրյա կապիտալիստներին կոնցեսիայով տալը՝ մեր արդյունաբերությունը, առաջին հերթին ծանր ինդուստրիան արագորեն վերականգնելու համար։

Այսպիսի առաջարկություններ եղան Հայաստանի պղնձարդյունաբերությունը վերականգնելու, հիդրոէլեկտրակայան (Հրազդանի վրա), ցեմենտի, բաղալտի և այլ գործարաններ կառուցելու, բամբակագործությունը զարգացնելու, ոռոգման և այլ աշխատանքներ կատարելու մասին։ Կապիտալիստ-շահագործողների առաջարկները, սովորաբար, ուղեկցվում էին բարձր շահույթներ ստանալու և քաղաքական նպատակ հետապնդող առաջարկներով։

Սովետական իշխանությունը միջոցներ գտավ երկիրը ինդուստրացնելու համար։ Հայաստանը բռնեց ինդուստրացման անշեղ վերելքի ուղին։ ՍՍՀՄ կառավարության անշահախնդիր օգնությամբ և Հայաստանի աշխատավորների ջանքերով, սեփական միջոցներով, վերականգնվեց պղնձի արդյունաբերությունը, կառուցվեցին պահածոների, ցեմենտի, բաղալտի գործարաններ, հիդրոկայաններ և բազմաթիվ այլ արդյունաբերական օբյեկտներ, ջուր ստացան խոպան տարածությունները։

Ինդուստրիայի ծավալումը և նրա զարգացման հեռանկարները պահանջում էին որակյալ բանվորներ և ինժեներա-տեխնիկական աշխատողներ։ Ինդուստրացման առաջին տարիներին Սովետական Հայաստանում որոշ հաջողություններ ձեռք բերվեցին կադրերի պատրաստման ուղղությամբ։

Վերակառուցվեց մասսայական մասնագիտական-տեխնիկական կրթության սիստեմը։ 1926 թվականին Երևանի նախկին դպրոց-արհեստանոցը վերափոխվեց կենտրոնական ֆաբրիկա-գործարանային ուսումնարանի, որի առաջին ուսումնական տարվա ավելի քան հարյուր սովորողներ հանրապետության արդյունաբերական ձեռնարկություններից էին։ Բանվորական մասսայական կադրեր էր պատրաստում նաև Լենինականի տեքստիլ գործարանը, որտեղ աշխատող և սովորող հարյուրավոր աշակերտների ճնշող մասը մանկատների նախկին սաներ էին։ 1929 թվականին ֆաբրիկա-գործարանային ուսումնարաններ բացվեցին Ալավերդում և Լենինականի տեքստիլ գործարանում։ Նույն թվականին ֆաբգործուսների և համապատասխան տիպի զանազան դասընթացների թիվը հասավ 21-ի, իսկ աշակերտների թիվը՝ ավելի քան երկու հազարի։

Միջին որակավորման պրոֆտեխնիկական կադրեր էին պատրաստում Երևանի ինդուստրիալ, գեղարվեստական-արդյունաբերական և Լենինականի ինդուստրիալ տեխնիկումները։

Երևանի պետական համալսարանի տեխնիկական ֆակուլտետը տալիս էր հիմնականում շինարար-ինժեներներ։ 1929—1930 ուսումնական տարում հիշյալ ֆակուլտետին կից բացվեց նաև քիմիական բաժին։

ՀՍՍՀ Ժողկոմսովետի 1929 թվականի հունվարի 11-ի որոշմամբ կոնկրետ խնդիրներ դրվեցին լուսժողկոմատի, համապատասխան տեխնիկումների և պետական համալսարանի առջև՝ էլեկտրիֆիկացիան, ինչպես նաև զարգացող շինարարությունը և քիմիական արդյունաբերությունը միջին որակի ու բարձրագույն տեխնիկական կադրերով ապահովելու համար[1]։

Համապատասխան կադրերի հավաքագրման ու օգտագործման, ինչպես նաև գիտելիքների տարածման ուղղությամբ մեծ դեր խաղաց հանրապետության ճարտարապետների, տեխնիկների և գյուղատնտեսների ընկերությունը, որի շարքերում հաշվվում էր մի քանի հարյուր մասնագետ։

Ինդուստրացման տարիներին արագորեն աճեց բանվոր դասակարգը։ 1929 թվականին բանվորների և ծառայողների թիվը հասնում էր մոտ 55 հազարի[2]։ Ինդուստրացման շնորհիվ պայմաններ ստեղծվեցին գործազրկությունը վերացնելու համար։

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 4, գ. 11673, թ. 2—5։

2 Տե՛ս «Советская Армения за 40 лет» (статистический сборник), էջ 157։

Պետք է ասել, որ հանրապետությունում արդյունաբերության նոր ճյուղերի ստեղծման և հների զարգացման գործում, ինչպես նաև ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերում տեղական կադրերի հետ միասին մեծ լումա են ներդրել եղբայրական սովետական հանրապետություններից տարբեր տարիներ Հայաստան ժամանած շատ մասնագետներ, այդ թվում հին կադրերը, որոնք նվիրվածությամբ ծառայեցին սոցիալիստական շինարարությանը։ Պղնձարդյունաբերության վերականգնման գործում աչքի ընկնող ծառայություն են մատուցել երկրաբան Հ. Կարապետյանը, ինժեներներ Վ. Զարապովը, Ս. Մելիք-Հայկազյանը, Հ. Մելիք-Աղամիրյանը և ուրիշներ։ Հայաստանում քիմիական արդյունաբերության ստեղծման նախաձեռնողներից էին Գ. Գուրգենյանը, պրոֆեսորներ Ս. Ղամբարյանը և Լ. Ռոտինյանը։ Էլեկտրիֆիկացիայի և ոռոգման ուղղությամբ մեծ աշխատանք կատարեցին Հ. Տեր-Աստվածատրյանը և Գ. Շիրմազանյանը։ Հայաստանի մասնագետները համագործակցում և օգնություն էին ստանում Մոսկվայի, Լենինգրադի և այլ կենտրոնների գիտնականներից և ինժեներներից։

Սակայն ինժեներա-տեխնիկական և բանվորական կադրերի պրոբլեմը շարունակում էր մնալ հանրապետության սոցիալիստական վերակառուցման նեղ տեղերից մեկը։ Կադրերի պրոբլեմի լուծումը պահանջում էր տևական ու համառ աշխատանք, որ շարունակվեց և ծավալվեց սոցիալիստական շինարարության հաջորդ տարիներին։

Սովետական Միության սոցիալիստական վերակառուցումը հանդիպեց միջազգային իմպերիալիզմի կատաղի դիմադրությանը, որը սոցիալիզմ կառուցող միակ երկրի հզորացման մեջ սպառնալիք էր տեսնում։

Սովետական Միության ինդուստրացման քաղաքականությանն անցնելու ժամանակաշրջանում միջազգային դրությունը բնորոշվում էր կապիտալիզմի հարաբերական կայունությամբ, որը, սակայն, ժամանակավոր և անհաստատ էր։ Սրվում էին կապիտալիստական երկրների և հատկապես ԱՄՆ-ի ու Անգլիայի հարաբերությունները, հասունանում էին հեղափոխական մարտերը։

Սովետական Միության դեմ պայքարի նախաձեռնողներն էին անգլիական իմպերիալիստները, որոնք հասան սովետա-անգլիական հարաբերությունների խզմանը (1927)։ Մի շարք երկրներում հարձակումներ կատարվեցին սովետական ներկայացուցչությունների վրա։ Լեհաստանում սպանվեց ՍՍՀՄ լիազոր ներկայացուցիչը։ 1929 թվականին չինական միլիտարիստները զինված միջադեպի միջոցով զավթեցին ՍՍՀՄ-ին պատկանող չին-արևելյան երկաթուղին։

Միջազգային դրության այսպիսի պայմաններում գլուխ բարձրացրին նաև Կովկասի սահմաններից վռնդված բուրժուա-նացիոնալիստական տարրերը։ 1927 թվականին Փարիզում կազմակերպվեց, այսպես կոչված, «Կովկասի փրկության կոմիտե», որին ակտիվորեն աշխատակցում էին նաև դաշնակցականները։ Կովկասում նախկին ֆրանսիական գերագույն կոմիսար գնդապետ Ա. Շեվալյեի ղեկավարությամբ Ռամիշվիլին, Ժորդանիան, Խոսրով բեկ Սուլթանովը, Ռասուլ Զադեն, Վրացյանը, Խատիսյանը և Անդրկովկասի ու Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների մյուս դավաճանները, հույս ունենալով, թե անգլիական իմպերիալիստները, լեհական և մյուս հակասովետական ուժերը կհարձակվեն

Սովետական Միության վրա, իրենք ևս նախապատրաստում էին Կովկասի «աղատագրումը»։

Կոմիտեն բանակցություններ էր վարում իմպերիալիստական շրջանների հետ, գործարքներ առաջարկում Կովկասի նավթի հաշվին, որպեսզի միջոցներ հայթայթի իր թշնամական գործունեությունը շարունակելու համար։ Նա հրատարակում էր իր օրգանը՝ «Պրոմեթեյ» վերնագրով (ֆրանսերեն)։

Սովետական պետության հաստատակամ քաղաքականության շնորհիվ ձախողվեցին իմպերիալիստների բոլոր ոտնձգությունները։ 1929 թվականին Անգլիան վերականգնեց դիվանագիտական հարաբերությունները մեր երկրի հետ։ Նույն թվականին կարգավորվեց նաև սովետա-չինական կոնֆլիկտը։

Սովետական Միությունը հետևողականորեն վարում էր խաղաղությունն ամրապնդելու և զինաթափման քաղաքականություն։

ՍՍՀՄ դիվանագիտության հաջողություններն էին 1926 թվականին Գերմանիայի հետ կնքված չեզոքության մասին պայմանագիրը և 1925—1927 թվականներին կնքված չեզոքության և չհարձակման պայմանագրերը Թուրքիայի, Աֆղանստանի, Իրանի և Լիտվայի հետ։

Արաքս և Արփաչայ սահմանային գետերի օգտագործման մասին 1925 թվականին սկսված սովետա-թուրքական բանակցություններն ավարտվեցին 1927 թվականի հունվարի 8-ին՝ Կարսում կոնվենցիայի ստորագրումով (հինգ տարի ժամանակով), որը նույն թվականին վավերացվեց ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի և Թուրքիայի Մեջլիսի կողմից։ Բանակցություններին սովետական պատվիրակության կազմում մասնակցում էին նաև Հայաստանի ներկայացուցիչները։ Կոնվենցիային կից ստորագրվեց նաև Արաքս գետի վրա ամբարտակի կառուցման մասին լրացուցիչ արձանագրություն։ Ամբարտակի կառուցումը նախատեսվում էր Սարդարաբադի տափաստանը ոռոգելու նպատակով շրանցք անցկացնելու համար։

Ամրապնդվում էին Սովետական Միության միջազգային հեղինակությունը և կապերը համաշխարհային պրոլետարիատի հետ։

Այդ տարիներին Սովետական Միություն ժամանեցին մի շարք արտասահմանյան, այդ թվում բանվորական, պատվիրակություններ։ Նրանց մի մասը եղավ նաև Սովետական Հայաստանում։ Ավստրիական, գերմանական, ֆրանսիական բանվորական և մյուս պատվիրակությունների վրա մեծ տպավորություն գործեցին հանրապետությունում տեղի ունեցող վերափոխումները։ Ֆրանսիական բանվորական պատվիրակության ղեկավարը, դիմելով Սովետական Հայաստանի աշխատավորներին, հայտարարեց. «Ձեր արիությունը, հաստատակամությունը բարձրացրին ձեր երկիրը, ստեղծելով արդյունաբերություն, վերականգնելով գյուղատնտեսությունը։ Եվ դա է՛լ ավելի մեծ ծառայություն է նրանով, որ ձեր երկիրը եղել է քայքայված, որ դուք սկսել եք կառուցել ոչինչ չունենալով»[1]։

1927 թվականի հոկտեմբերին հայ ժողովրդին հյուր եկավ ականավոր գրող, ՍՍՀՄ-ի մեծ բարեկամ Հանրի Բարբյուսը։ Նա դիտեց Լենինականի կառույցները, եղավ Էջմիածնում, հանդիպում ունեցավ մայրաքաղաքի կոլեկտիվ-

1 «Խորհրդային Հայաստան», 6 դեկտեմբերի 1927 թ.։

ների հետ։ «Տեսա Խորհրդային Հայաստանը, նրա գեղեցկությունները, նրա պատմական վայրերը, նրա ավերակներն ու ավերակների կողքին բարձրացող նոր շինարարությունը»[1],— ամփոփել է իր տպավորությունները ֆրանսիական նշանավոր գրողը։

ՍՍՀՄ-ի հաջողությունները սոցիալիստական ինդուստրացման, գյուղատնտեսության կոոպերացման և մյուս բնագավառներում, ձեռք էին բերվում երկրի ներսում սրվող դասակարգային պայքարի պայմաններում։

1926 թվականի ամռանը տրոցկիստները, զինովևականները և օպոզիցիոն մյուս խմբերի մնացորդները միավորվեցին հակակուսակցական բլոկի մեջ։ Տրոցկիստական-զինովևական բլոկը ժխտում էր սոցիալիզմի հաղթանակի հնարավորությունը մեր երկրում։ Կոմունիստական կուսակցության XV կոնֆերանսը և Կոմունիստական ինտերնացիոնալի գործադիր կոմիտեի VII ընդլայնած պլենումը գաղափարական ջախջախիչ հարված հասցրին տրոցկիստական-զինովևական օպոզիցիային, այն բնութագրելով որպես մենշևիկյան թեքում։

Չնայած դրան, տրոցկիստները և զինովևականները շդադարեցրին իրենց հակակուսակցական գործունեությունը և 1927 թվականին հանդես եկան իրենց, այսպես կոչված, «83-ի պլատֆորմով», որը միահամուռ կերպով մերժվեց կոմունիստների և ժողովրդական մասսաների կողմից։

ՀամԿ(բ)Կ XV համագումարի նախօրյակին կայացած համակուսակցական դիսկուսիոն ժողովները բացահայտեցին տրոցկիստների և զինովևականների սնանկությունը։ Տրոցկիստների օգտին քվեարկեցին հատուկենտ մարդիկ։ Կուսակցության XV համագումարը (1927 թվականի դեկտեմբեր) եզրափակեց տրոցկիստական-զինովևական հակալենինյան բլոկի դեմ կուսակցության պայքարը և նշանավորեց կոմունիստական կուսակցության լենինյան քաղաքականության հաղթանակը։

Տրոցկիստական օպոզիցիան շատ քիչ թվով կողմնակիցներ գտավ նաև Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության շարքերում։

Տրոցկիստների առաջին հրապարակային ելույթները տեղի ունեցան ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1927 թվականի հուլիսյան պլենումում։ Հուլիսի 20-ին «Խորհրդային Հայաստան» թերթում տպագրվեց հակակուսակցական «Երեքի դեկլարացիան», որ ստորագրել էին Ռ. Սաֆրազբեկյանը, Գ. Փիրգուլյանը և Պ. Ղազարյանը։ Տրոցկիստներից ոմանք հանդես եկան նաև Երևանի կուսակցական կազմակերպության ակտիվի ժողովում (հուլիսի 27-ին), որտեղ զեկուցում լսվեց Կոմինտերնի գործկոմի VIII պլենումի որոշումների մասին։ Ամենուրեք տրոցկիստները ջախջախիչ հարված էին ստանում։

Համակուսակցական դիսկուսիայի ժամանակ Հայաստանում օպոզիցիային ձայն տվեցին միայն 71 մարդ, որը վկայում էր նրանց՝ մասսաներից կտրված և դատապարտված լինելու մասին։

Ակտիվ օպոզիցիոներները հեռացվեցին կուսակցությունից։ Մինչև ՀամԿ(բ)Կ XV համագումարը և նրանից հետո Հայաստանում օպոզիցիոներների մեծ մասը հրաժարվեցին իրենց հայացքներից։ Նրանց հարցով զբաղվեց նաև ՀԿ(բ)Կ V համագումարը, որը կայացավ 1927 թվականի նոյեմբերին։ Համա-

1 «Խորհրդային Հայաստան», 23 հոկտեմբերի 1927 թ.։

գումարը լսեց Անդրերկրկոմի քարտուղար Մ. Օրախելաշվիլու զեկուցումը Համկ(բ)կ Կենտկոմի և ԿՎՀ-ի 1927 թվականի հոկտեմբերյան միացյալ պլենումի արդյունքների մասին։ Հկ(բ)կ Կենտկոմի հաշվետու զեկուցումներով հանդես եկան Կենտկոմի քարտուղար Հ. Հովսեփյանը և Ժողկոմսովետի նախագահ Ս. Համբարձումյանը։ Համագումարը քննեց նաև Կենտգործկոմի նախագահ Ա. Կարինյանի զեկուցումը գյուղում տարվող աշխատանքի մասին և Հկկ ԿՎՀ-ի հաշվետվությունը (զեկուցող՝ Շ. Ամիրխանյան)։

Հկ(բ)կ Կենտկոմի հաշվետվության առթիվ ընդունված բանաձևում ասված է, որ տրոցկիստական օպոզիցիան հանդիսանում է հիմնական վտանգը կուսակցության մեջ, ուստի նրա դեմ մղվող պայքարը պետք է ավելի ուժեղացնել։ Համագումարը Կենտկոմին հանձնարարեց Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության մեջ լիովին լիկվիդացնել տրոցկիստական ֆրակցիան, կուսակցությունից վտարել բոլոր նրանց, ովքեր չեն ուղղի իրենց սխալները և չեն ենթարկվի կուսակցական կարգապահությանն ու որոշումներին։

Համագումարը հավանություն տվեց Հայաստանի օպոզիցիոներների վերաբերյալ ԿՎՀ-ի որոշումներին և նշեց, որ այսուհետև ևս ԿՎՀ-ի, կուսակցական բոլոր օրգանների և կուսակցության բոլոր անդամների կարևորագույն խնդիրն է պահպանել լենինյան կուսակցության շարքերի միասնությունը[1]։

Արձանագրելով սոցիալիստական շինարարության հաջողությունները, համագումարը տնտեսական շինարարության գլխավոր խնդիրը համարեց երկրի արտադրողական ուժերի՝ սոցիալիստական հատվածի, հարաճուն զարգացումը և որոշեց ծավալել գունավոր մետաղների, հանքային շինանյութերի, էլեկտրիֆիկացիայի, քիմիական, ինչպես նաև տեղական ու տնայնագործական (կոոպերատիվ) արդյունաբերությունը։ Համագումարը առաջարկեց ուժեղացնել գյուղի արտադրական կոոպերացման աշխատանքը, առանձնապես անհրաժեշտ համարելով պարզ տիպի կոլտնտեսությունների կազմակերպումը[2]։ Զգալիորեն աճել և ամրապնդվել էին Հայաստանի կուսակցական կազմակերպությունները։ 1927 թվականին հաշվվում էր մոտ 450 կուսակցական բջիջ։ 1927 թվականի հունվարի 1-ի դրությամբ կուսակցության անդամների և թեկնածուների թիվը կազմում էր մոտ 8500, 1924 թվականի 4000-ի դիմաց[3]։ Այդպիսի մեծ աճը կուսակցության շարքերն ընդունվելու լենինյան կոչի արդյունքն էր։ Բանվորների տեսակարար կշիռը կուսակցության անդամների և թեկնածուների մեջ աստիճանաբար բարձրանում էր։

Հինգերորդ համագումարի նորընտիր Կենտկոմի առաջին պլենումը Հկ(բ)կ Կենտկոմի քարտուղար ընտրեց Հայկ Հովսեփյանին։ Հկ(բ)կ Կենտկոմի 1928 թվականի ապրիլյան պլենումը Հայկ Հովսեփյանի փոխարեն Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրեց Հայկազ Կոստանյանին։

* * *

Կարճ ժամանակամիջոցում մեծ հաջողություններ ձեռք բերվեցին Սովետական Միության սոցիալիստական ինդուստրացման բնագավառում։ Ներքին մի-

1 Տե՛ս «Հկ(բ)կ V համագումարի բանաձևերը», Երևան, 1928, էջ 26—28։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6—7, 12—13։

3 Տե՛ս «Հկ(բ)կ Կենտկոմի հաշվետու նյութեր Հկ(բ)կ VI համագումարին», Երևան, 1929, էջ 14—15։

ջոցների մոբիլիզացման, խստագույն խնայողություն անելու շնորհիվ զգալի չափով ավելացվեց կապիտալ ներդրումների գումարը։ Երկրի տարբեր մասերում և բոլոր ազգային հանրապետություններում կառուցվում էին գործարաններ, ֆաբրիկաներ, երկաթուղիներ, բացվում էին հանքահորեր։ Նորագույն տեխնիկայի բազայի վրա վերակառուցվում էին հին գործարանները։ Ստավլվեց սոցիալիստական ինդուստրիայի խոշոր օբյեկտների՝ Դնեպրի հիդրոէլեկտրակայանի, Ձերժինսկու անվան տրակտորային գործարանի, Թուրքեստան-Սիբիր երկաթգծի կառուցումը։ Տեխնիկական վերակառուցման ենթարկվեց Բաքվի նավթարդյունաբերությունը, գործարկվեց Զեմո-Ավճալյան հիդրոէլեկտրակայանը (Թբիլիսիի մոտ)։ Մարգանեցի արտադրությունը (Ճիաթուրի), որը միութենական նշանակություն ուներ, արագ տեմպերով սկսեց զարգանալ հատկապես կոնցեսիայի վերացումից հետո (1928)։ Գյանջայում (Կիրովաբադ) կառուցվում էր տեքստիլ արդյունաբերության խոշոր կոմբինատ։ Սկսվեց Բաքու-Բաթում նավթամուղի շինարարությունը։

1927 թվականի վերջին ՍՍՀՄ-ի արդյունաբերությունը և գյուղատնտեսությունը գերազանցեցին նախապատերազմյան մակարդակը։ Ավելի արագ տեմպերով էր զարգանում սոցիալիստական խոշոր արդյունաբերությունը։ Կապիտալիստական երկրների համեմատությամբ նրա աճի տեմպերը ավելի բարձր էին, որը տնտեսության սոցիալիստական սիստեմի առավելության ապացույցն էր։

Արդյունաբերությունը զարգանում էր սոցիալիստական սեկտորի ամրապնդման ուղով, որի առաջատար դերը ավելի էր ուժեղանում ժողովրդական տնտեսության մեջ։ Կապիտալիստական տարրերը դուրս էին մղվում նաև առևտրի ասպարեզից։ Սովետական ժողովուրդը կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ հաջողությամբ և վստահ կերպով առաջ էր տանում սոցիալիզմի կառուցումը։

2. ԿՈԼԵԿՏԻՎԱՑՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

Սոցիալիստական խոշոր արդյունաբերության արագ զարգացման պայմաններում ակնառու դարձավ գյուղատնտեսության ետ մնալը։ Խիստ ցածր էին վերջինիս աճման տեմպերը, ավելի դանդաղ էր ավելանում հացահատիկի և հատկապես նրա ապրանքային մասի արտադրանքը։ Այսպես, 1927 թվականին գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքն անցել էր նախապատերազմյան մակարդակից, իսկ հացահատիկի արտադրությունը հասել էր նրա 95 տոկոսին։ Վերջինիս ապրանքային արտադրանքը կազմում էր ամբողջ արտադրության 13,3 տոկոսը, 1913 թվականի 26 տոկոսի դիմաց[1]։

Հացահատիկի ցածր ապրանքայնության հիմնական պատճառը գյուղատնտեսական արտադրության մեջ իշխող գյուղացիական տնտեսությունների մանրատվածությունն էր։

Գյուղատնտեսության նման վիճակը արգելք էր ստեղծում սոցիալիստա-

1 Տե՛ս «Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցության պատմություն», Երևան, 1963, էջ 517։

կան շինարարության առաջընթացի համար, որը չէր կարող անվերջ հենվել երկու հակոտնյա հիմքերի՝ արտադրության միջոցների հասարակական (արդյունաբերություն) և մասնավոր (գյուղատնտեսություն) սեփականաձևերի վրա։ Ամբողջ ժողովրդական տնտեսությունը հանդային, սոցիալիստական սեփականության հիմքերի վրա վերակառուցելը, միատիպ՝ սոցիալիստական արտադրահարաբերություններ հաստատելը օբյեկտիվ անհրաժեշտություն էր, որը բխում էր սոցիալիզմի կառուցման պահանջից։

Կոմունիստական կուսակցության XV համագումարը ի մի բերեց ինդուստրացման առաջին հաջողությունները, պարզեց գյուղատնտեսության ետ մնալու պատճառները և պատմական նշանակություն ունեցող որոշում ընդունեց գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման մասին։ Ժամանակակից տեխնիկայի բազայի վրա մանրգյուղացիական տնտեսությունները խոշոր սոցիալիստական տնտեսությունների մեջ միավորելը, գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման ծավալումը դիտվեց որպես կուսակցության հիմնական խնդիրը գյուղում։ Նախապատրաստվում էր ամբողջ ճակատով սոցիալիստական ծավալուն հարձակումը։

Գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումը սոցիալիզմի կառուցման դժվարագույն խնդիրներից է, քանի որ այստեղ հարցը վերաբերում է միլիոնավոր մանր, անհատական տնտեսություններին, որոնց արտադրությունը հիմնված է մասնավոր սեփականության վրա։

Ինչպես մատնանշել է Վ. Ի. Լենինը, մանր արտադրության վրա հիմնված գյուղի սոցիալիստական վերակառուցման գործը ամենադժվար, բայց միևնույն ժամանակ ամենակարևոր և ամենաշնորհակալ աշխատանքն է, որպիսին մանր, կոտորակված տնտեսություն ունեցող երկրներում (Սովետական Միությունը հենց այդպիսին էր) կարող է իրականացվել համառ ու տևական աշխատանքով, աստիճանաբար։ Նման երկրներում սոցիալիզմին անցնելը անհնար է առանց մի ամբողջ շարք հաջորդական նախնական աստիճանների[1]։

Պրոլետարիատի դիկտատուրայի հաստատումից հետո մանր գյուղացիների նկատմամբ մեր խնդիրն է լինելու,— գրել է Էնգելսը, «...նրանց մասնավոր արտադրությունը և մասնավոր ունեցվածքը դարձնենք ընկերական, բայց ոչ թե բռնի ճանապարհով, այլ օրինակի և այդ նպատակի համար հասարակական օգնություն առաջարկելու միջոցով»[2]։

Վ. Ի. Լենինը մշակեց մեր երկրում սոցիալիզմի կառուցման պլանը, որի բաղկացուցիչ մասերից է կոոպերացիայի միջոցով գյուղի սոցիալիստական վերափոխումը։ Սովետների համառուսաստանյան VIII համագումարում տրված զեկուցման մեջ Վ. Ի. Լենինը մատնանշել է, որ մանրգյուղացիական Ռուսաստանում տնտեսական բազան ավելի ամուր է կապիտալիզմի, քան կոմունիզմի համար, ուստի անհրաժեշտ է «երկրի տնտեսությունը, այդ թվում նաև հողագործությունը, փոխադրել նոր տեխնիկական բազայի վրա, ժամանակակից խոշոր արտադրության տեխնիկական բազայի վրա»[3]։

---

1 Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 28, էջ 436—437։
2 Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս, Ընտիր երկեր, երկու հատորում, հատ. II, Երևան, 1950, էջ 559—560։
3 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 31, էջ 653—654։

Վ. Ի. Լենինը սովորեցնում էր, որ հնօրյա ձևով տարվող հողագործությունը աստիճանաբար, բայց անշեղորեն պետք է դնել գիտության ու տեխնիկայի նվաճումների բազայի և հանրային արտադրության հիմքերի վրա։ Կոտորակված մանր տնտեսությունից հասարակական արտադրությանն անցնելը մի քանի անգամ կբարձրացնի աշխատանքի արտադրողականությունը, կխնայի մարդկային աշխատանքը, գյուղացիներին ընդմիշտ դուրս կբերի խավարից, կմոտեցնի կուլտուրական կյանքին և նրանց քաղաքացիների հետ կդնի հավասար վիճակում[1]։

Սովետական Հայաստանում գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը հիմնականում սկսվեց կուսակցության XV համագումարից հետո, երբ Սովետական Միության որոշ շրջաններում և հանրապետություններում արդեն կային մի քանի տարվա փորձ ունեցող հարյուրավոր կոլեկտիվ տնտեսություններ։

Հայաստանի գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը 1928 թվականին անցավ նախապատերազմյան մակարդակից։ Այդ տարեթվին ցանքերի տարածությունը (332 հազար հեկտար) ընդհուպ մոտեցավ 1913 թվականի չափերին (345,7 հազար հեկտար)[2]։ Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը 1913 թվականի 65,8 միլիոն ռուբլու դիմաց 1928 թվականին կազմեց 72,4 միլիոն ռուբլի (1926—1927 թվականների անփոփոխ գներով)[3]։ Հաջողությամբ էին կենսագործվում Վ. Ի. Լենինի ցուցումները ոռոգումը զարգացնելու վերաբերյալ։ Ինդուստրացման համար մղվող պայքարի տարիներին կառուցվեց Սարդարաբադի ջրանցքը։ Խոպան տարածություններին սկսեց ջուր տալ Այղր լճի ջրհան կայանը, որի գործարկումը կատարվեց 1929 թվականին։ Սկսվեցին ղռերի ոռոգման աշխատանքները։

Գյուղատնտեսության վերականգնմանը և զարգացմանը զուգընթաց ընթանում էր ագրարային ռեֆորմի իրագործումը։ Սովետական իշխանության ագրարային ռեֆորմը, հողօգտագործման և հողաշինարարության քաղաքականությունը օգնեց աշխատավոր գյուղացիներին՝ ճիշտ և ռացիոնալ կազմակերպելու գյուղատնտեսությունը և հողային տարածությունը, նպաստեց և շահագրգռեց անցնել հողի ընկերական, կոլեկտիվ մշակմանը։

Սակավահողության և մեծ թվով գաղթականության առկայության պատճառով Հայաստանի հողաշինարարությունը ավելի էր դժվարանում։

1927 թվականին հիմնականում ավարտվեցին միջգյուղային և ներքին հողաշինարարության աշխատանքները, որոնց շնորհիվ վերացվեցին հին կարգերից ժառանգություն մնացած անասելի խճճվածությունն ու անարդարությունները, բավարարվեցին հողազուրկ և սակավահող տնտեսությունները, խոշորացվեցին հողակտորները, կարգավորվեց ազգային փոքրամասնությունների հողօգտագործումը։

Սովետական իշխանության ագրարային ռեֆորմի և բազմակողմանի օգնության շնորհիվ գյուղի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը դրվեց նոր հունի մեջ։ Այժմ գյուղացիության շերտավորումը գնում էր միջակի ուժեղացման,

1 Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 28, էջ 439, 440, 444, 447։

2 Տե՛ս «Сельское хозяйство Армянской ССР» (статистический сборник), Երևան, 1961, էջ 15։

3 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 47։

չքավորների կրճատման և կուլակների տեսակարար կշռի անկման ուղղությամբ։

Սովետական գյուղի զարգացման այս ընդհանուր օրինաչափությունները Հայաստանում ունեին մի շարք առանձնահատկություններ։ Երկրի սակավահողության, մեծաթիվ գաղթական բնակչության առկայության, իմպերիալիստական պատերազմի ու դաշնակցականների տիրապետության հետևանքով առաջացած խոր տնտեսական փլուզման և այլ առանձնահատկությունների պատճառով Հայաստանում գյուղացին տնտեսապես ավելի թույլ էր, համեմատաբար մեծ էր չքավորների տեսակարար կշիռը, թույլ էին միջակ գյուղացիների տնտեսությունները։

Համատարած կոլեկտիվացման նախօրյակին Հայաստանի գյուղի սոցիալ-տնտեսական դրության գնահատականը տրվեց ՀԿ(բ)Կ VI համագումարում (1929 թվականի հունվար)։ «Կուսակցության հերթական անելիքները գյուղում» համագումարի բանաձևում ասված է, որ Հայաստանի գյուղի սոցիալական դեմքը բնորոշվում է միջակ գյուղացիության գերակշռությամբ, որը թե՛ քանակով և թե՛ տնտեսական նշանակությամբ կազմում է գյուղացիության հիմնական դեմքը։ Անցյալի ծանր ժառանգության հետևանք էր գյուղի չքավոր տնտեսությունների դեռևս բարձր տոկոսը, որոնք, սակայն, աստիճանաբար բարելավում էին իրենց տնտեսական դրությունը և ուժեղացնում միջին հատվածը։ Բանաձևում, այնուհետև, ասված է, որ գյուղացիության շերտավորման շնորհիվ, միջակների վերնաշերտի հաշվին, աճում են կուլակային տնտեսությունները[1]։

Գյուղացիական տնտեսությունների մեջ ցանք չունեցողների տեսակարար կշիռը 1925 թվականի 15,3 տոկոսից 1929 թվականին իջել էր 10,7 տոկոսի, իսկ մինչև 1,0 հեկտար ցանք ունեցողների թիվը՝ համապատասխանաբար կազմում էր 39,2 և 33,8 տոկոս։ 1,1—4,0 հեկտար ցանքատերերի թիվը նույն ժամանակամիջոցում 41,1-ից բարձրացել էր 48,9 տոկոսի, իսկ չորս հեկտարից ավելի ցանք ունեցողները համապատասխանաբար կազմում էին 4,4 և 6,5 տոկոս[2]։

1924—1929 թվականների ընթացքում բանող անասուն չունեցող տնտեսությունների թիվը կրճատվել էր քսան տոկոսով՝ 55,0-ից իջնելով 35,6-ի, իսկ մեկ գլուխ բանող անասուն ունեցողների թիվը 32,8-ից իջել էր 10,4 տոկոսի։ Մեկից մինչև երկու զույգ լծկան ունեցող տնտեսությունների տեսակարար կշիռը 12,2-ից բարձրացել էր 46,1 տոկոսի։ 1929 թվականին հինգ գլխից ավելի բանող անասուն ունեցողները կազմում էին 7,9 տոկոս[3]։

Այսպիսով, ցանք չունեցող և մինչև մեկ հեկտար ցանքատեր տնտեսությունները, որոնց ճնշող մասը չքավոր դասից էին, համատարած կոլեկտիվացման նախօրյակին կազմում էին գյուղի բնակչության 44,5 տոկոսը։ Բանող անասուններից զուրկ և մեկ գլուխ լծկան ունեցողների տեսակարար կշիռը, որոնք նույնպես չէին կարող սեփական միջոցներով ապահովել իրենց վարն ու ցանքը, նույն ժամանակամիջոցում հասնում էր 46,0 տոկոսի։ Չնա-

1 Տե՛ս «ՀԿ(բ)Կ VI համագումարի բանաձևերն ու որոշումները», Երևան, 1929, էջ 25։
2 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 163, գ. 17, թ. 13 և գ. 4485, թ. 1—49։
3 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 3368, թ. 6 և գ. 4485, թ. 1—49։

յած չքավորների թվի կրճատմանը, այնուամենայնիվ, նրանց թիվը բավականաչափ մեծ էր։

Գյուղատնտեսական գործիքների վերաբերյալ տվյալները նույնպես վկայում են սոցիալական շերտավորման և գյուղատնտեսության տեխնիկական հետամնացության մասին։

Գյուղատնտեսական գործիքներ և լծկան չունեցող տնտեսությունների մի մասը դառնում էր ցանքատեր, իսկ ավելի փոքր մասը իր հողը վարձով էր տալիս՝ հիմնականում ունևոր, կուլակային տնտեսություններին։ Նրանցից ոմանք դիմում էին բատրակության կամ վարձու աշխատանքի՝ արդյունաբերության մեջ։ Վերջինս հատկապես տարածված էր Զանգեզուրում, Մեղրիում և Դարալագյազում։

Սովետական իշխանությունը թույլատրում էր հողի և աշխատուժի վարձակալումը որպես ժամանակավոր երևույթ, միաժամանակ ստեղծում էր այնպիսի պայմաններ, որ սահմանափակվի շահագործումը։ Հենվելով չքավորների ու միջակների դաշինքի վրա, սովետական իշխանությունը աստիճանաբար ուժեղացնում էր հարձակումը կուլակների դեմ, կիրառելով վերջինիս սահմանափակելու և արտամղելու քաղաքականություն։

Կուլակության աշխուժացումը սահմանափակելու կարևոր լծակ էր հարկային քաղաքականությունը։ Հարկերի ծանրությունը դրվում էր կուլակների վրա, միջակները վճարում էին բավականին քիչ, իսկ չքավորները դրանից ազատ էին։

Այսպես, 1928/29 տնտեսական տարում 162 հազար գյուղացիական տնտեսություններից հարկից ազատված էին ավելի քան 74 հազարը։ Դրանք չքավոր և թույլ միջակ տնտեսություններն էին։ Ընդհանուր կարգով հարկվող ավելի քան 85 հազար միջակ տնտեսությունները վճարել էին գյուղատնտեսական հարկի 66 տոկոսը, իսկ անհատական կարգով հարկվող 2.600 կուլակային տնտեսությունների վրա ընկել էր հարկի 34 տոկոսը[1]։ Հայկական ՍՍՀ Ժողկոմսովետի 1929 թվականի ապրիլի 3-ի որոշումով բարձրացվեց գյուղատնտեսական եկամուտների չհարկվող մինիմումը, որի շնորհիվ հարկից լրացուցիչ ազատվեցին հազարավոր միջակ տնտեսություններ և իջեցվեց միջակների հարկի բացարձակ չափը, ինչպես նաև նրանց հարկի գումարի տեսակարար կշիռը[2]։

Գյուղի սոցիալիստական վերափոխման գործում առանձին ուշադրություն էր նվիրվում ազգային փոքրամասնություններին, որոնց մեծ մասը բնակվում էր գյուղական շրջաններում։ Հայաստանի ազգային փոքրամասնությունների թվին են պատկանում ռուսները, ադրբեջանցիները, քրդերը, հույները, որոնք 1926 թվականի մարդահամարի տվյալներով կազմում էին բնակչության 18,0 տոկոսը[3]։ Նստակյաց կյանքի էր անցնում քուրդ ժողովուրդը։ 1927 թվականի դեկտեմբերին Երևանում կայացած քրդերի կոնֆերանսը, ողջունելով կուսակցության XV համագումարը, նշում էր, որ աշխատավոր քրդերը ջերմորեն շնոր-

---

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 4, գ. 8397, թ. 12։ «Խորհրդային Հայաստան», 1 հոկտեմբերի 1929 թ. (առաջնորդող հոդվածը)։

2 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 11 ապրիլի 1929 թ.։

3 Տե՛ս «1926 թվականի համամիութենական մարդահամար։ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն», բաժին I, Թիֆլիս, 1929, էջ 7—8։

հակալություն են հայտնում կոմունիստական կուսակցությանը՝ նրա ճիշտ ազգային քաղաքականության համար, քաղաքականություն, որի շնորհիվ Հայաստանում՝ Մերձավոր արևելքի սահմանագլխին, բնակվող 20 հազար քրդեր ազատվել են դպրավոր ճնշումից և բռնել են տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական զարգացման ուղին[1]։

Մեծ աշխատանք պահանջվեց ռուսական գյուղերում սովետական իշխանությունն ամրապնդելու, հողահավասարեցումը անցկացնելու, կոոպերացիան արմատավորելու համար։

Ազգային փոքրամասնությունների շրջանում դեռևս քիչ էին կուսակցականները և հատկապես ազգային կադրերը։ Համեմատաբար ակտիվ էին կոմերիտական կազմակերպությունները, որոնք հանդես էին գալիս որպես նորի նախաձեռնողներ և կազմակերպիչներ։

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը և կառավարությունը մոբիլիզացրին հանրապետության աշխատավորների ուժերը գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը նախապատրաստելու համար։

1928 թվականի հունվարին տեղի ունեցավ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի պլենում, որը կուսակցական և կոոպերատիվ կազմակերպությունների ուշադրությունը բևեռեց գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման աշխատանքներն ուժեղացնելու վրա, խնդիր դնելով գարկ տալ պարզ տիպի արտադրական կոոպերատիվներին, աստիճանաբար անցնել ավելի բարձր տիպերին, ապա ստեղծել կոլեկտիվացումը կազմակերպող և ղեկավարող օրգան[2]։

Գյուղատնտեսության և նրա վերակառուցման խնդիրները քննվեցին նաև ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի IV պլենումում (1928 թվականի հունիս-հուլիս), որտեղ մեծ ուշադրություն նվիրվեց գյուղում ճիշտ դասակարգային քաղաքականություն վարելու, դասակարգային պայքարի, գյուղատնտեսության մեքենայացման, հողաշինարարության և կոլեկտիվացման հետ կապված մյուս հարցերին։

Գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցմանն էին ծառայում կոոպերացիան, վարկավորումը, կոնտրակտացիան, շեֆական ու կուլտուրական աշխատանքը։

Ուժեղացվեց գյուղում տարվող քաղաքական-դաստիարակչական աշխատանքը, որն անմիջապես ընկած էր գյուղական կուսակցական, կոմերիտական բջիջների, սովետների և արհեստակցական միությունների վրա։ 1929 թվականին գյուղական կուսակցական կազմակերպություններում հաշվում էր ավելի քան չորս հազար կոմունիստ։ 720 կոմերիտական բջիջներում ընդգրկված էին 16 հազար երիտասարդներ[3]։ Գյուղական սովետներում ընտրված չքավորների ու միջակների թիվը 17 հազարից ավելի էր[4]։ Արհմիությունների մեջ ընդգրկված էր ավելի քան 15 հազար մարդ, այդ թվում 12.500 բատրակ[5]։ Կուլակության դեմ մղվող պայքարում չքավորների և միջակների համախմբման գոր-

1 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 7 դեկտեմբերի 1927 թ.։
2 Տե՛ս Մի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 11, գ. 4, թ. 403—408։
3 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 13, գ. 1, թ. 286։
4 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստանի 15 տարին թվերով», Երևան, 1935, էջ 239։
5 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 25 ապրիլի 1929 թ.։

ծում մեծ դեր ունեին կատարելու չքավորական խմբերն ու խորհրդակցությունները։

Հայաստանում չքավորական խմբերի կազմակերպումը սկսվեց 1926 թվականին։ Գյուղական կուսակցական, կոմերիտական ու սովետական ակտիվը պայքարում էր չքավորների ու միջակների համախմբման, սովետների ամրապնդման, կուլակությանը մեկուսացնելու ուղղությամբ։ Զարգացման նոր էտապում նրանց գործունեության մեջ կարևոր էր դառնում կոլտնտեսությունների պրոպագանդան, կոոպերացիայի գործունեության լայն ծավալումը։ Հենց կոոպերացիայի միջոցով նախապատրաստվում էր գյուղի սոցիալիստական վերակառուցումը։

Կոոպերացիայի բացառիկ նշանակությունն այն է, որ պրոլետարիատի դիկտատուրայի պայմաններում նա դառնում է «ըստ կարելույն ավելի հասարակ, հեշտ ու գյուղացու համար մատչելի»[1] ճանապարհը սոցիալիզմին անցնելու համար։ Կոոպերացիան աստիճանաբար և հեշտ ձևով է աշխատանքի սոցիալիստական ձևեր սերմանում գյուղում, գյուղացիներին քայլ առ քայլ ներգրավում սոցիալիստական շինարարության մեջ։ Լիակատար կոոպերացման դեպքում, գրել է Վ. Ի. Լենինը, մենք երկու ոտքով արդեն կանգնած կլինենք սոցիալիստական հողի վրա։

Կոոպերացիան զարգացնելու գործում Վ. Ի. Լենինը կարևոր նշանակություն էր տալիս նրան տրամադրվող արտոնություններին, տեխնիկական-տնտեսական, ֆինանսական-վարկային օգնությանը և կուլտուրական գործունեությանը։

Կոոպերացիայի ամենապարզ ձևը սպառողական կոոպերացիան է, որը 1928—1929 թվականներին միայն գյուղում ընդգրկում էր ավելի քան 122 հազար փայատեր կամ բոլոր տնտեսությունների ավելի քան երկու երրորդը[2]։ Սպառողական կոոպերացիան, որն ավելի վաղ էր սկսել զարգանալ, պայմաններ էր ստեղծում գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերացիայի զարգացման համար։

Հայաստանում գյուղատնտեսական կոոպերացիան սկսեց զարգանալ հատկապես 1924 թվականից հետո, երբ տեղի ունեցավ գյուղատնտեսական կոոպերատիվների առաջին համագումարը, որտեղ ձևավորվեց Հայաստանի գյուղատնտեսական կոոպերատիվների միությունը՝ Հայգյուղկոոպը։ Սկզբում հիմնականում գոյություն ունեին վարկային կոոպերատիվներ, իսկ 1925 թվականից կոոպերացիան սկսեց ընդգրկել նաև մատակարարման (գլխավորապես գյուղատնտեսական մեքենաների ու գործիքների, ինչպես նաև այլ արդյունաբերական ապրանքների) և մթերման ու վաճառահանման (գյուղատնտեսական ապրանքների) բնագավառները։

1928 թվականի հուլիսի 1-ի դրությամբ կոոպերացիայի մեջ ընդգրկված էին մոտ 61.650 տնտեսություններ, որոնք կազմում էին Հայաստանի բոլոր գյուղացիական տնտեսությունների 38,5 տոկոսը, 1924 թվականի 5,9 տոկոսի

---

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 557։

2 Տե՛ս «ՀՍԽՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր. 1928/29—1929/30», Երևան, 1931, էջ 107։ «Խորհրդային Հայաստան», 6 դեկտեմբերի 1929 թ.։

դիմաց[1]։ Կոոպերատիվների թիվը հասնում էր 265-ի, այդ թվում՝ 41 վարկային, 3 խառը և 164 մասնագիտական գյուղատնտեսական ընկերություններ, 57 կոլտնտեսություններ ու կոմունաներ։ Դուրս մղելով մասնավորին, գյուղատնտեսական կոոպերացիան ընդհանուր ապրանքաշրջանառության մեջ աստիճանաբար բարձրացնում էր իր տեսակարար կշիռը։

1927 թվականից սկսած Հայգյուղկոոպը մթերման և վաճառահանման բնագավառում օգտագործում էր կոնտրակտացիան, որը գյուղատնտեսական մթերքների մթերման սիստեմ է։ Երբ պետական ու կոոպերատիվ կազմակերպությունները պայմանագրային հարաբերությունների մեջ են մտնում անհատական գյուղացիական և կոլեկտիվ տնտեսությունների հետ, կոչվում է կոնտրակտացիա։ Պայմանագրի համաձայն վերջիններս պարտավորվում էին սահմանված գներով ու որոշակի ժամկետներում նշված քանակությամբ և համապատասխան որակով գյուղատնտեսական մթերքներ հանձնել պետությանը։ Իսկ պետությունը օգնում էր աշխատավոր գյուղացիներին և կոլտնտեսություններին՝ գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը կազմակերպելու, գյուղատնտեսությունը ինդուստրացնելու և այլ բնագավառներում։ Այս ձևով անհատական արտադրության վրա հիմնված գյուղատնտեսությունը ներգրավվում էր միասնական պետական պլանավորման մեջ, իսկ ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական սեկտորը ներգործում էր գյուղացու տնտեսության վրա, ուղղություն տալիս նրա զարգացմանը։ Կոնտրակտացիան քաղաքի և գյուղի, բանվոր դասակարգի և աշխատավոր գյուղացիության արտադրական զոդման ձևերից մեկն էր, որը նպաստում էր անհատական գյուղացիական տնտեսությունների կոոպերացմանը, ապրանքաշրջանառությունից և գյուղատնտեսական արտադրությունից կապիտալիստական տարրերի արտամղմանը։ Կոնտրակտացիան կարևոր դեր խաղաց գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումը նախապատրաստելու պայքարում։

1929 թվականի օգոստոսի 26-ի որոշումով Համկ(բ)Կ Կենտկոմը առաջարկեց լայնորեն կիրառել կոնտրակտացիան, գնահատելով այն որպես գյուղացիական տնտեսությունների վերելքի և սոցիալիստական վերակառուցման կարևոր լծակ[2]։

Հասկանալով կոնտրակտացիայի առավելությունները գյուղացիությունը նախընտրում էր այն։ 1926/27 և 1927/28 տնտեսական տարիներին Հայաստանում պայմանագրված էր բամբակի ամբողջ ցանքը, խաղողի, բրդի, բոժոժի և շվեյցարական պանրի ամբողջ ապրանքային արտադրանքը[3]։

Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի տնտեսական գործունեության մյուս կողմը հիմնականում գյուղատնտեսական տեխնիկայի և մեքենաների մատակարարումն էր, որը 1926 թվականից կենտրոնացվել էր Հայգյուղկոոպում։

---

1 Տե՛ս «Հայաստանի գյուղատնտեսական կոոպերացիայի գործունեության հաշվետվությունը» (հետագայում՝ «Հայգյուղկոոպի գործունեության հաշվետվությունը»), Երևան, 1928, էջ 19։

2 Տե՛ս «Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935», М., 1957, էջ 196—198։

3 Տե՛ս «Հայգյուղկոոպի գործունեության հաշվետվությունը», էջ 66։

Այդ օգնությունը կազմակերպվում էր վարկային կոոպերացիայի և գյուղատնտեսական բանկի միջոցներով։

ՍՍՀՄ Ժողկոմսովետի 1926 թվականի հոկտեմբերի 29-ի որոշման համաձայն ՀՍՍՀ տնտխորհը որոշում ընդունեց չքավորական տնտեսությունների վարկավորման ֆոնդ կազմակերպելու մասին[1], որի նպատակն էր աստիճանաբար բարձրացնել չքավորների, ինչպես նաև միջակների տնտեսությունը և մեքենայացնել գյուղատնտեսական աշխատանքները։ Վարկավորումը հիմնականում նպատակային էր և երկարատև։ Այն տրվում էր գյուղատնտեսական մեքենաներ, լծկաններ ձեռք բերելու և արտադրական նշանակություն ունեցող այլ նպատակներով։ Գյուղատնտեսության մեջ, այդ թվում նաև սովխոզներում և կոլտնտեսություններում, 1926/27, 1927/28 և 1928/29 տնտեսական տարիներին վարկի գծով կատարված ներդրումների գումարը կազմում էր 15,3 միլիոն ռուբլի[2]։

Հանրապետության գյուղատնտեսությունը Հայգյուղկոոպի միջոցով 1927—1929 թվականներին ստացել էր 85 տրակտոր, 7.146 գութան, 580 տարբեր տեսակի շարքացան, ավելի քան երկու հարյուր սերմազտիչ և գյուղատնտեսական այլ գործիքներ[3]։ 1929 թվականի հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ Հայաստանում կար 228 տրակտոր[4], որոնց մեծ մասը գտնվում էր Հայգյուղկոոպի տրամադրության տակ։ Հիմնականում բամբակագործական կոոպերատիվների, վարձութակետերի, ինչպես նաև սովխոզների միջոցով տրակտորը նպաստավոր պայմաններով ծառայեցվում էր չքավոր և միջակ տնտեսություններին, համոզելով նրանց, որ անհրաժեշտ է անցնել հողի կոլեկտիվ օգտագործմանն ու մշակմանը։ Եվ պատահական չէ, որ Հայաստանում առաջին կոլտնտեսությունները հանդես եկան բամբակագործական շրջաններում, որտեղ առավել չափով էր տարածված տրակտորի օգտագործումը։

Չնայած գյուղատնտեսական կոոպերացիայի ցույց տված օգնությանը, այնուամենայնիվ, Հայաստանի գյուղատնտեսությունը շարունակում էր մնալ տեխնիկապես հետամնաց։ Վարը հիմնականում կատարվում էր արորով, գութանով վար էր կատարվում ավելի պակաս, իսկ տրակտորը դեռևս շատ քիչ տեղ էր գրավում։

Սովետական Միության սոցիալիստական ինդուստրացումը, գյուղատնտեսական մեքենաների գործարանների կառուցումը պայմաններ ստեղծեցին գյուղատնտեսության տեխնիկական վերազինման և կոլեկտիվ հողօգտագործման ու հողամշակության համար։

Գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերափոխումը նախապատրաստելու գործում զգալի դեր ունեին կատարելու առաջին սովխոզները և կոլտնտեսությունները, նրանց դրական օրինակը։ Սովխոզները, որոնք համարվում էին օրինակելի սոցիալիստական ձեռնարկություններ, իրենց գործունեությամբ և օրինակով կոչված էին ապացուցելու խոշոր սոցիալիստական տնտեսությունները

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 1518, թ. 32։
2 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 13, գ. 22, թ. 62։
3 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 235, թ. 99։
4 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 6, գ. 31, թ. 34—35։

ների առավելությունը մանրագյուղացիական տնտեսությունների նկատմամբ, գյուղացիներին մղելու դեպի կոլեկտիվ տնտեսություն։

Սովետական կառավարությունը միութենական հանրապետությունների ժողկոմսովետներին և մյուս համապատասխան օրգաններին առաջարկեց մաքսիմալ չափով ուժեղացնել սովխոզների զարգացման տեմպը, սովետական տնտեսությունները բարձր տեխնիկայի բազայի վրա դարձնել սոցիալիստական տիպի խոշոր գյուղատնտեսական ձեռնարկություններ, ամեն կերպ ուժեղացնել նրանց կողմից գյուղատնտեսության վերակառուցմանը և կոլեկտիվացմանը ցույց տրվող օգնությունը և այլն[1]։

1928—1929 թվականներին Հայաստանի առաջին պետական տնտեսություններին ավելացան նորերը՝ Դիլիջանի, Սեմյոնովկայի, Յանըղի կաթնաանասնապահական, Ալագյազի ոչխարաբուծական ֆերմաները և Լենինականի հացահատիկա-ճակնդեղագործական ու Զոդի անասնաբուծական սովխոզները։ 1929 թվականին հանրապետության սովխոզների թիվը հասնում էր 14-ի, որոնք ունեին այգեգործական, անասնաբուծական և դաշտավարական ուղղություն[2]։

Սովխոզները գյուղացիներին մատակարարում էին տեսակավոր սերմեր, աղնվացեղ անասուններ, խաղողի վազի ու պտղատու ծառերի մատեր, օգնում էին պայքարելու գյուղատնտեսական հիվանդությունների ու վնասատուների դեմ, մշակելու հողամասերը, կալսելու հացահատիկը և այլն։

Մինչև Համկ(բ)կ XV համագումարը Հայաստանում գոյություն ուներ ընդամենը 8—9 կոլտնտեսություն և կոմունա։ Առաջինը Երևանի գավառի Ախտայի գավառամասում 1925 թվականին կազմակերպված «Խոտուրջուր» անունով կոմունան էր, որը 1928 թվականին վերակառուցվեց և վերանվանվեց «Կարմիր հովիտ»։ 1927 թվականի սկզբին հանդես եկան «Լուկաշին» (Լուկաշինի անվան ավանում) և Թաքիա գյուղի (Աշտարակի մոտ) «Նոր կյանք» կոմունաները։ 1927 թվականի հունիսին Լենինականի գավառի Դահարլի (Գետք), Բայանդուր, Օշախուլի (Առափի) և Թոփադոլակ գյուղերի մեքենա-օգտագործական ընկերությունները վերածվեցին հողը համատեղ մշակող ընկերությունների։ Առաջին կոլտնտեսություններին օգնելու համար նույն թվականին գյուղատնտեսական բանկում կազմակերպվեց կոլտնտեսությունների վարկավորման հատուկ ֆոնդ[3]։

Կոլտնտեսությունների և կոլեկտիվացման հարցերով անմիջապես զբաղվում էր Հայգյուղկոոպի կոլեկտիվ տնտեսությունների սեկցիան (կոլտնտսեկցիա)։

Կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության միջոցառումների շնորհիվ առաջին հերթին կոլեկտիվ տնտեսությունների մեջ ընդգրկվելու ցանկություն հայտնեցին բազմաթիվ չքավոր գյուղացիներ, որոնք Հայգյուղկոոպին խնդրում էին արագացնել կոլտնտեսությունների կազմակեր-

---

1 Տե՛ս «Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935», էջ 139—142։

2 Տե՛ս «ՀՍԽՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր. 1928/29—1929/30», էջ 32։

3 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 2, գ. 671, թ. 35—36։

պումը և կանոնադրությունների հաստատումը։ Հայգյուղկոոպին հասցեագրած իրենց դիմումի մեջ Էջմիածնի շրջանի Հայկական Զեյվա (Ներքին Զեյվա) գյուղի 16 չքավոր տնտեսություններ, խնդրելով կազմակերպել հողօգտագործական կոլեկտիվ, գրում էին, թե իրենք լավ են գիտակցում, որ դա բխում է իրենց դասակարգային շահերից[1]։

Հայտնելով նույն ցանկությունը, Վերին Նովրուզլու գյուղի մի խումբ չքավորներ և միջակներ 1928 թվականի փետրվարի 3-ին Ղամարլուի գավգործկոմին գրում էին, թե իրենք եկել են այն գիտակցության, որ տնտեսությունը կարելի է բարձրացնել կոլեկտիվ կերպով, ուստի որոշել են թողնել անհատական տնտեսությունը և գնալ նոր ուղիով, որը տանում է դեպի սոցիալիզմ[2]։

Չքավոր գյուղացիների և բատրակների 1928 թվականի ժողովներում և կոնֆերանսներում առաջին անգամ առաջարկություններ են արվում կոլտնտեսություններ կազմակերպելու մասին։ «Միայն կոլեկտիվը (կոլտնտեսությունը) և արտելը մեզ կազատեն կուլակի ճանկերից», «Չքավոր գյուղացիներից շատերը իրենց հողամասը տալիս են ունևորներին՝ կիսով և դրանից չեն օգտվում, ընկնում են կուլակի ազդեցության տակ, իմ առաջարկն է՝ գյուղում ունենալ կոլտնտեսություն», «Բոլոր բատրակները պարտավոր են մտնել կոլեկտիվ տնտեսությունները, որպեսզի նոր տեխնիկայով բարձրացնենք գյուղատնտեսությունը»,— ասվում էր հիշյալ ժողովներում և կոնֆերանսներում՝ չքավորների ու բատրակների ելույթներում[3]։ Կազմակերպվեցին մի քանի տասնյակ կոլտնտեսություններ։ 1928 թվականի հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ նրանց թիվը հասավ 75-ի՝ ավելի քան 1500 տնտեսությամբ[4]։

Կոլտնտեսային շարժման առաջին արդյունքները ամփոփեց 1928 թվականի նոյեմբերի 17—21-ը կայացած կոլտնտեսականների հանրապետական առաջին համագումարը, որը քննարկեց կոլտնտսեկցիայի հաշվետվությունը և կոլտնտեսություններում աշխատանքի կազմակերպման, վարձատրության և անբաժանելի միջոցների կուտակման մասին զեկուցումներ[5]։ Համագումարն արձանագրեց, որ կոմունիստական կուսակցության XV համագումարի որոշումները լայն արձագանք են գտել Հայաստանի աշխատավոր գյուղացիության մեջ և միաժամանակ նշեց, որ միջակ գյուղացիների զգալի մասը դեռևս թերահավատ է դեպի կոլտնտեսությունները, ուստի հարկավոր է միջակին, ինչպես նաև չքավորին գործնականորեն ապացուցել կոլտնտեսությունների առավելությունները անհատականի նկատմամբ, ավելի ուժեղացնել քաղաքական և բացատրական աշխատանքը չքավորների ու միջակների շրջանում։

Հաշվի առնելով կոլտնտեսային շարժման զարգացման հեռանկարները, համագումարը որոշեց կազմակերպել Հայաստանի կոլեկտիվ տնտեսությունների միություն՝ Կոլտնտկենտրոն։

---

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 42, գ. 946, թ. 25։

2 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 505, թ. 244։

3 Տե՛ս ՄԼԻ Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 13, գ. 234, թ. 33, 42, ֆ. 48, ց. 3, գ. 968, թ. 13—20 և այլն։

4 Տե՛ս «ՀՍԽՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր. 1926/27—1927/28», Երևան, 1929, էջ 134—135։

5 Տե՛ս «Կոլեկտիվ տնտեսությունների համահայաստանյան առաջին համագումարի որոշումները», Երևան, 1929։

Այսպիսով, սոցիալիստական ինդուստրացման առաջին տարիներին, գյուղատնտեսական կոոպերացիայի միջոցով, նոր տեխնիկայի բազայի վրա նախապատրաստվում էր գյուղի սոցիալիստական վերափոխումը։

Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը նախապատրաստելու բնագավառում նոր հաջողություններ ձեռք բերվեցին 1929 թվականին, երբ գյուղը ընդհուպ մոտեցավ մասսայական կոլեկտիվացմանը։

3. ԱՌԱՋԻՆ ՀՆԳԱՄՅԱ ՊԼԱՆԸ։ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄՐՑՈՒԹՅԱՆ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ

Նոր տեխնիկայի բազայի վրա ամբողջ ժողովրդական տնտեսությունը վերակառուցելու, սոցիալիզմի նյութա-տեխնիկական հիմք ստեղծելու համար անհրաժեշտ դարձավ համընդհանուր հեռանկարային պլանի մշակումը։

Դեռևս 1927 թվականի դեկտեմբերին կուսակցության XV համագումարը ընդունել էր հնգամյա պլան մշակելու մասին դիրեկտիվներ։

ՍՍՀՄ պետպլանը պատրաստեց հնգամյա պլանի մինիմալ և օպտիմալ վարիանտներ։ Մինիմալ վարիանտը պաշտպանում էին աջ օպորտունիստները։ Դասակարգային պայքարի սրումը և սոցիալիստական վերակառուցման դժվարությունները բնակչության մանրբուրժուական խավերում տատանումներ առաջացրին, որը և արտացոլվեց կուսակցության մեջ՝ ի դեմս աջ օպորտունիզմի առաջացման։ Աջ կապիտուլյանտների խումբը հանդես եկավ սոցիալիստական ինդուստրացման և գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման քաղաքականության դեմ, փորձում էր կուսակցությանը և կառավարությանը ետ պահել ծանր ինդուստրիայի զարգացման արագ տեմպերի կուրսից։ Աջ օպորտունիստները դեմ էին կուլակների դեմ ծավալված պայքարին։

Աջ կապիտուլյանտների չախչախման գործում վճռական դեր խաղացին 1928 թվականի օգոստոսին Մոսկվայում կայացած Կոմինտերնի VI կոնգրեսը, ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1928 թվականի նոյեմբերյան պլենումը, 1929 թվականի ապրիլին կայացած կուսակցության Կենտկոմի ու ԿՎՀ-ի միացյալ պլենումը և կուսակցության XVI կոնֆերանսը, իսկ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1929 թվականի նոյեմբերյան պլենումը նշեց, որ աջ օպորտունիզմի պրոպագանդան անհամատեղելի է կուսակցության շարքերում գտնվելու հետ։

Աջերի չախչախումը ավելի համախմբեց կուսակցության և ժողովրդի ուժերը՝ սոցիալիստական շինարարությունը հաջողությամբ առաջ տանելու, առաջին հնգամյա պլանը կենսագործելու համար։

1929 թվականի մարտին ՍՍՀՄ Ժողկոմսովետի և Աշխատանքի ու պաշտպանության խորհրդի համատեղ նիստը, սովետական հանրապետությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ քննարկեց հնգամյա պլանի նախագիծը։ Կոմունիստական կուսակցության XVI կոնֆերանսը (1929 թվականի ապրիլ) և սովետների V համագումարը (1929 թվականի մայիս) վերջնականապես ընդունեցին ՍՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման առաջին հնգամյա պլանը, որի հիմնական խնդիրը ամբողջ ժողովրդական տնտեսության տեխնիկական վերազինման համար համապատասխան բազայի ստեղ-

ծումն էր, սոցիալիստական էկոնոմիկայի հիմքի կառուցումը։ Հնգամյա պլանը սոցիալիստական ծավալուն հարձակման ծրագիր էր ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճակատների համար։ Այն մեր երկրի սոցիալիստական ինդուստրացման և գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերափոխման ծրագիր էր։

Առաջին հնգամյա պլանում հատուկ տեղ էր գրավում ազգային հանրապետությունների զարգացումը։ Սովետների համամիութենական V համագումարը հնգամյա պլանի մասին որոշման մեջ գոհունակությամբ նշեց պլանում նախատեսված «ՍՍՀ Միության հետամնաց շրջանների և ազգությունների տնտեսական ու կուլտուրական վճռական վերելքը»[1]։ Դեռևս կուսակցության XV համագումարը դիրեկտիվ էր տվել, որ «հնգամյա պլանը պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնի ազգային հետամնաց ծայրամասերի և հետամնաց շրջանների էկոնոմիկայի և կուլտուրայի վերելքի հարցերին, ելնելով նրանց տնտեսական և կուլտուրական հետամնացությունն ստիճանաբար վերացնելու անհրաժեշտությունից, համապատասխանաբար նախատեսելով նրանց էկոնոմիկայի և կուլտուրայի զարգացման ավելի արագ տեմպ, ելնելով այդ շրջանների կարիքներն ու պահանջները Միության կարիքների ու պահանջների հետ շաղկապելուց»[2]։

Հանրապետության ժողովրդական տնտեսության զարգացմանը մեծ ուշադրություն նվիրեց Հայաստանի կոմկուսի VI համագումարը (1929 թվականի հունվար)։ Համագումարը քննարկեց Կենտկոմի հաշվետվությունը (զեկուցող՝ ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Հ. Կոստանյան), հանրապետության հընդամյա պլանի նախագիծը (զեկուցող՝ Ժողկոմսովետի նախագահ Ս. Տեր-Գաբրիելյան)։ Գյուղում տարվող աշխատանքների մասին զեկուցումով հանդես եկավ Կենտկոմի քարտուղար Ա. Խանջյանը։

Ամրապնդվել էր կուսակցության ղեկավարությունը տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական կյանքում։ 1929 թվականի հունվարի 1-ի դրությամբ ՀԿ(բ)Կ շարքերում կային 10.600 անդամ և թեկնածու։ Վերջին երկու տարում կուսակցական կազմակերպությունը աճել էր 2200-ով։ Բարելավվել էր կուսակցության սոցիալական կազմը։ Բանվորները կազմում էին անդամների և թեկնածուների 42 տոկոսը։ 1929 թվականին անցկացված զտման հետևանքով կուսակցությունը դարձավ ավելի միասնական ու գործունակ։

Ամփոփելով հաշվետու ժամանակաշրջանում տնտեսական ու կուլտուրական բնագավառներում ձեռք բերված նվաճումները, համագումարը նշեց, որ Հայաստանի տնտեսական զարգացումը ընթանում է ինդուստրացման և գյուղի սոցիալիստական վերակառուցումը իրագործելու նշանաբանով։ Հավանություն տրվեց Անդրկովկասի միացյալ ժողովրդական տնտեսության գերագույն խորհուրդ ստեղծելու Անդրերկրկոմի որոշմանը, որն ավելի էր ամրապնդելու Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի տնտեսական բազան և միասնական պլանի իրագործումը։ Հայաստանի տնտեսական զարգացումը դիտվում էր որպես

1 «Съезды Советов в документах». Сборник документов в трех тома, հատ. 3, Մ., 1960, էջ 156։

2 «ՍՄԿՊ-Ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն II, էջ 586։

Անդրկովկասի և Սովետական Միության տնտեսական զարգացման բաղկացուցիչ մասը։

Տվյալներ բերելով գյուղատնտեսության լրիվ վերականգնումը ավարտելու և նրա ետ մնալու մասին, VI համագումարն իր որոշումներում արձանագրեց, որ գյուղատնտեսության հետամնացությունը և նրա աճման դանդաղ տեմպը պայմանավորված են մանրը ու ցիրուցան տնտեսությունների հսկայական գերակշռությամբ, գյուղատնտեսական տեխնիկայի նահապետական ձևերով, հողասակավությամբ, գյուղի ցածրը կուլտուրական մակարդակով և այլն։ Նշելով, որ սոցիալիստական շինարարության ամենակարևոր հերթական խնդիրների թվում կուսակցությունը դասում է գյուղատնտեսության հետագա զարգացումը, համագումարը որոշեց, որ «նույն խնդիրն իր ամբողջ հրամայականությամբ ու վճռական նշանակությամբ այժմ կանգնած է նաև Հայաստանի կոմկուսի առաջ և կազմելու է նրա աշխատանքների հիմնական առանցքը»[1]։

Ս. Տեր-Գաբրիելյան

Համագումարի որոշումների մեջ կարևոր տեղ էին գրավում գաղափարական բնագավառի խնդիրները։ Համագումարը կուսակցության ուշադրությունը հրավիրեց գաղափարական աշխատանքի մասսայական ձևերի վրա, որի հիմնական խնդիրներից էր ժողովրդի դաստիարակումը պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի և ժողովուրդների բարեկամության ոգով, պայքարը տրոցկիստական ու աջ օպորտունիստական թեքումների և նացիոնալիզմի դրսևորումների դեմ։

Համագումարը հավանություն տվեց Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության զարգացման հնգամյա պլանի նախագծին և Կենտրոնական կոմիտեին հանձնարարեց ապահովել պլանի համաժողովրդական քննարկումը, կուսակցական և բանվորական լայն մասսաների մասնակցությամբ։

ՀՍՍՀ ժողկոմսովետը և ժողտնտխորհը պլանը ներկայացրին հանրապետության սովետների VI համագումարին, որը հրավիրվեց 1929 թվականի ապրիլին։ Համագումարը լսեց և քննարկեց ԱՍՖՍՀ ժողկոմսովետի գործունեության մասին ինֆորմացիոն զեկուցումը, ՀՍՍՀ ժողկոմսովետի հաշվետվությունը, Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության զարգացման հնգամյա պլանի, կուլ-

1 «ՀԿ(բ)Կ VI համագումարի բանաձևերն ու որոշումները», էջ 19—20։

տուրական շինարարության հերթական խնդիրների և Հայաստանի շրջանացման մասին զեկուցումները։

Հայաստանի սովետների VI համագումարը հավանություն տվեց Անդրֆեդերացիայի կառավարության գործունեությանը, որի վերաբերյալ զեկուցումով հանդես եկավ ԱՍՖՍՀ Ժողկոմսովետի նախագահ Շալվա Էլիավան։ Նշվեց, որ ավելի է ամրապնդվել Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի տնտեսական բազան, որ Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունները դարձել են ազգային խաղաղության անսասան ամրոց։

ՀՍՍՀ Ժողկոմսովետի նախագահ Ս. Տեր-Գաբրիելյանը հանդես եկավ կառավարության հաշվետվությամբ։ Համագումարը կառավարության վարած գիծը գտավ ճիշտ և հավանություն տվեց նրա գործունեությանը։

Սովետների VI համագումարը քննարկեց հանրապետության վարչա-տերիտորիալ բաժանման հարցը։ Նոր նախագիծը, որ ելնում էր բնակչության տեղաբաշխումից, աշխարհագրական առանձնահատկություններից, ազգային փոքրամասնությունների շահերից, միաժամանակ հաշվի էր առնում արդյունաբերության և գյուղատնտեսության զարգացման հեռանկարները։ Համագումարը Կենտգործկոմին հանձնարարեց ավարտել նախագծի մշակումը։ ՀՍՍՀ Կենտգործկոմը 1929 թվականի հուլիսի 26-ի որոշումով[1] Հայաստանը ենթարկվեց նոր շրջանացման։ Պահպանելով վարչական բաժանման եռաստիճան սիստեմը (գյուղ, գավառակ և գավառ), մինչ այդ գոյություն ունեցող ինը գավառի և 38 գավառակի փոխարեն ստեղծվեցին հինգ օկրուգ (գավառ) (Երևանի, Լենինականի, Լոռու, Սևանի և Զանգեզուրի) և 31 շրջան (գավառակ)։

Սովետների VI համագումարի կենտրոնական հարցը հանրապետության առաջին հնգամյա պլանն էր, որի մասին զեկուցեց ՀՍՍՀ Ժողկոմսովետի նախագահի տեղակալ և պետպլանի նախագահ Մ. Սահակյանը։ Ինչպես նշեց համագումարը, պլանը ելնում էր հանրապետության ինդուստրիալ զարգացման, գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման և կուլտուրական հեղափոխության խնդիրներից։ Նախատեսվում էր զարգացնել և ընդարձակել լեռնային ու լեռնագործարանային արդյունաբերությունը, զարկ տալ քիմիական արդյունաբերության զարգացմանը, ոռոգման և էլեկտրիֆիկացիայի նպատակով առավելագույն չափով օգտագործել ջրային պաշարները, արդյունաբերական մշակման ենթարկել շինանյութերի հարուստ հանքերը և ավելի զարգացնել գյուղատնտեսական հումքը վերամշակող արդյունաբերությունը։

Արդյունաբերության զարգացման արագ տեմպերի շնորհիվ համախառն արտադրանքն ավելանալու էր չորս անգամ, այդ թվում արտադրության միջոցների արտադրությունն աճելու էր ավելի քան 5,5 անգամ։ Կառուցվելու էին ծանր ինդուստրիայի մի քանի խոշոր ձեռնարկություններ՝ ծծմբաթթվի, պղնձարջասպի և պղնձաձուլական գործարաններ Ալավերդում, Ղափանի հարստացուցիչ ֆաբրիկան, քիմիական պարարտանյութերի գործարան Ղարաքիլիսայում (Կիրովական), ցեմենտի գործարան Դավալուում (Արարատ)։ Էլեկտրիֆիկացիայի բնագավառում ամենամեծ աշխատանքը լինելու էր Քանաքեռի հիդրոէլեկտրակայանի շինարարությունը։ Հիշյալ օբյեկտների մի մասի կառուցումն սկսս-

---

1 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 6 օգոստոսի 1929 թ.։

վեց 1929—1930 թվականներին։ Ամբողջ ժողովրդական տնտեսության մեջ հինգ տարվա ընթացքում նախատեսվում էր ներդնել մոտ 277 միլիոն, այդ թվում միայն արդյունաբերության մեջ՝ մոտ 118 միլիոն ռուբլի։

Գյուղատնտեսության բնագավառում հիմնական խնդիրը կոլտնտեսությունների և սովխոզների կազմակերպումը և գյուղատնտեսական կոոպերացիայի զարգացումն էր։ Նախատեսվում էր հինգ տարվա ընթացքում կոլեկտիվ տնտեսությունների մեջ ընդգրկել գյուղացիական տնտեսությունների 17 տոկոսը։

Ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական վերափոխման այս վիթխարի խնդիրների կատարումը անհնար էր առանց կադրերի մասսայական պատրաստման և կուլտուրական շինարարության բուռն վերելքի։ Համագումարը քննարկեց նաև լուսավորության ժողկոմ Ա. Մռավյանի զեկուցումը կուլտուրական շինարարության խնդիրների մասին։

Հայաստանի սովետների VI համագումարը հավանություն տվեց հանրապետության ժողովրդական տնտեսության զարգացման հեռանկարներին ու կառավարությանը հանձնարարեց հետագայում վերացնել թերությունները և բոլոր միջոցներով ապահովել պլանի կենսագործումը։

Սովետների VI համագումարում զեկուցումների քննարկմանը ակտիվորեն մասնակցեցին տասնյակ պատգամավորներ, որոնք քննադատական դիտողությունների հետ մեկտեղ, պատմեցին բանվորների և գյուղացիների աշխատանքային խանդավառության, հնգամյա պլանը կատարելու նրանց պատրաստակամության և կոլեկտիվացման անհրաժեշտության մասին։ Բազմաթիվ բանվորական պատգամավորություններ համագումարին խոստացան հնգամյա պլանը կատարել պատվով, ժամանակին։ Ղափանի հանքագործների ներկայացուցիչը իր ողջույնի խոսքում ասաց. «Մենք սոցիալիզմի կառուցման առաջին քայլերն արել ենք արդեն, բարձրացրել ենք արդյունաբերությունը։ Այսուհետև ևս կմարտնչենք մինչև սոցիալիզմի վերջնական հաղթանակը»[1]։

Համագումարը ընտրեց ՀՍՍՀ Կենտգործկոմի նոր կազմ, բաղկացած 220 մարդուց (150 անդամ և 70 թեկնածու)։ Բանվորների, աշխատավոր գյուղացիների, ինտելիգենցիայի ընտրյալների թվում էին Սարգիս Կասյանը, Մանուկ Աբեղյանը, Նիկոլայ Գյանջունցը, Լևոն Յաղուբյանը, Վահան Երեմյանը, Ստեփան Զորյանը, Ալեքսանդր Թամանյանը, Իվան Իպատովը, Կարո Հալաբյանը, Արաբ Շամիլովը, Իոն Շչեդրինը, Կոստի Պիլիևը, Մարտիրոս Սարյանը, Ֆլորա Վարդանյանը և ուրիշներ։ Համագումարն ընտրեց ԱՍՖՍՀ և ՍՍՀՄ սովետների V համագումարների պատգամավորներ, ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի ազգությունների խորհրդի անդամներ և թեկնածուներ։ Կենտգործկոմի նստաշրջանը Սարգիս Կասյանին ընտրեց ՀՍՍՀ Կենտգործկոմի նախագահ և հաստատեց Ժողկոմսովետի կազմը՝ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի նախագահությամբ։

Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների սովետների VI համագումարը կարևոր տեղ է գրավում հանրապետության սոցիալիստական շինարարության պատմության մեջ։ Համագումարի որոշումները մոբիլիզացրին Հայաստանի աշխատավորների ուժերը սոցիա-

---

[1] «Խորհրդային Հայաստան», 12 ապրիլի 1929 թ.։

լիզմի նյութա-տեխնիկական հիմքի ստեղծման, առաջին հնգամյա պլանը կենսագործելու համար։

1929 թվականի մայիսին Անդրկովկասի սովետների V համագումարը հավանություն տվեց Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների զարգացման հնգամյա պլանին։

ԱՍՖՍՀ կառավարության ղեկուցման առթիվ միութենական կառավարությունը 1929 թվականի հոկտեմբերի 4-ին ընդունեց որոշում, որով հավանություն տվեց տեղական բնական հարստությունները օգտագործելու միջոցով խոշոր արդյունաբերություն ստեղծելու և էլեկտրիֆիկացիայի հիման վրա ամբողջ ժողովրդական տնտեսությունը վերակառուցելու ԱՍՖՍՀ կառավարության ընդունած պլանին։ ՍՍՀՄ կառավարությունը շարադրեց միութենական և անդրկովկասյան ղեկավար օրգանների խնդիրներն ու անելիքները Անդրկովկասի ժողովրդական տնտեսության և կուլտուրական զարգացման ասպարեզում։

Նույն թվականի նոյեմբերին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը որոշում ընդունեց «ՀամԿ(բ)Կ Անդրերկրկոմի հետագա աշխատանքների մասին»։ Կուսակցության Կենտկոմը Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի ղեկավար օրգաններից պահանջեց բոլոր ուժերը կենտրոնացնել ազգային հանրապետությունների տնտեսական շինարարության, նրանց ինդուստրացման և գյուղատնտեսության տեխնիկական ու սոցիալիստական վերակառուցման վրա։ Անդրֆեդերացիայի ղեկավար դերի ուժեղացման հետ միասին, զարգացման նոր էտապում պահանջվում էր լայնորեն ծավալել նրա կազմի մեջ մտնող ազգային հանրապետությունների ինքնագործունեությունը և տնտեսական նախաձեռնությունը։

Հնգամյա պլանը սովետական ժողովրդի առջև վիթխարի խնդիրներ դրեց, որոնց իրագործումը կապված էր մեծ դժվարությունների հաղթահարման հետ (միջոցների և կադրերի պակասը, միջազգային դրության լարվածությունը և երկրի ներսում շահագործող տարրերի դիմադրությունը, կոլեկտիվացման գործի բարդությունը և այլն)։ Դժվարությունները հիմնականում պայմանավորված էին երկրի տնտեսական-տեխնիկական հետամնացությամբ։

Նոր պահանջներին համապատասխան վերակառուցվեցին կուսակցական, սովետական, կոմերիտական և հասարակական մյուս կազմակերպությունների աշխատանքները։ Այդ գործում մասնավորապես կարևոր դեր խաղաց քննադատության և ինքնաքննադատության ծավալումը, որի կապակցությամբ կուսակցության բոլոր անդամներին և բոլոր բանվորներին ուղղված կոչով ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը հանդես էր եկել դեռևս 1928 թվականի հունիսի 3-ին։

«Խորհրդային Հայաստան» թերթում առանձնացվեց հատուկ էջ՝ «Բանվորա-գյուղացիական տեսչության թերթիկ» խորագրով, որի միջոցով աշխատավորները վճռական պայքարի ելան կուսակցական, սովետական, տնտեսական և մյուս կազմակերպությունների ու օրգանների աշխատանքներում տեղ գտած սխալներն ու թերությունները մերկացնելու, բյուրոկրատիզմը ջախջախելու համար։ Մոտ վեց հազար բանվոր և գյուղացի թղթակիցներ էին աշխատակցում հանրապետական թերթերին։ Իր գործունեությունն ուժեղացրեց բանվորա-գյուղացիական տեսչության ժողկոմատը։ 1928—1929 թվականներին ԲԳՏ-ի սեկցիաներ կազմակերպվեցին քաղսովետներին և խոշոր գյուղսովետներին կից։ Կոմունիստական կուսակցության կոչին ակտիվորեն արձագանքեց

նաև լենինյան կոմերիտմիությունը։ Նրա նախաձեռնությամբ կազմակերպվեցին «թեթև հեծելազորի» ջոկատներ, որոնց «արշավները» դարձան բյուրոկրատիզմի դեմ պայքարելու ձևերից մեկը։ 1930 թվականի օգոստոսին ջոկատների թիվը հասավ 600-ի՝ 8000 անդամով[1]։ 1929 թվականի մայիսին կայացած ՀԼԿԵՄ VI համագումարն անցավ առաջին հնգամյա պլանը կատարելու, սոցիալիստական շինարարության մեջ կոմերիտականներին և բոլոր երիտասարդներին ակտիվ մասնակից դարձնելու նշանաբանով։

Համկ(բ)կ XVI կոնֆերանսի որոշմամբ 1929—1930 թվականներին ինչպես ամբողջ Սովետական Միությունում, այնպես էլ Հայաստանում անցկացվեց սովետական ապարատի և կուսակցության շարքերի զտում, որի ընթացքում հարյուրավոր բանվորներ ընդունվեցին կուսակցության մեջ և առաջ քաշվեցին սովետական օրգաններում աշխատելու համար։

Կոմունիստական կուսակցությունը վճռական պայքար ծավալեց արհմիությունների աշխատանքներում տեղ գտած թերությունները, ինչպես նեղ, ցեխային պարփակվածությունը, աշխատավորների շահերի նկատմամբ բյուրոկրատական անուշադրությունը և այլն, վերացնելու համար։ Հայաստանի արհեստակցական միությունների 6-րդ գումարման II պլենումը, որը կայացավ 1929 թվականի ապրիլին Լենինականում, արհմիությունների 55 հազար անդամների ուշադրությունը կենտրոնացրեց հնգամյա պլանը կատարելու վրա։

Այդ ժամանակաշրջանում բանվոր դասակարգի առջև կանգնած կարևոր խնդիրներից էր արտադրության կատարելագործումը։ Այդ նպատակով պայքար ծավալվեց արտադրական խորհրդակցությունների աշխատանքն ուժեղացնելու համար։ Հայաստանի բանվոր դասակարգը ակտիվորեն մասնակցեց «Պրավդա» թերթի հայտարարած արտադրական խորհրդակցությունների համամիութենական ստուգատեսին, որը անցկացվեց 1928 թվականի նոյեմբերից մինչև 1929 թվականի մարտը։ Միայն Երևանում և Լենինականում ստուգատեսային արտադրական ժողովներին մասնակցել է բոլոր բանվորների ավելի քան 70 տոկոսը[2]։

Ստուգատեսի ընթացքում ավելացավ արտադրության առաջավորների, ռացիոնալիզատորների ու նորարարների թիվը։

Արտադրական խորհրդակցությունների ստուգատեսի կարևոր արդյունքն այն էր, որ այդ ընթացքում կուսակցականների և կոմերիտականների նախաձեռնությամբ հանդես եկան երիտասարդական հարվածային բրիգադներ, որոնք պայքարում էին ռացիոնալիզացիայի միջոցով արտադրողականությունը բարձրացնելու, ինքնարժեքն իջեցնելու, որակյալ արտադրանք տալու համար։

Առաջին կոմերիտական հարվածային բրիգադները կազմակերպվեցին Սովետական Միության արդյունաբերական կենտրոններում։ Դեռևս 1926 թվականի հուլիսից նման բրիգադներ գործում էին Կազանի երկաթուղագծում, 1927 թվականի նոյեմբերից՝ Զլատոուստի մեխանիկական գործարանում (Ուրալ)։ 1928 թվականի կեսերին հարյուր հիսուն մարդուց բաղկացած մի քանի երի-

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 128, ց. 1, գ. 2919, թ. 19—21։
2 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 65, ց. 4, գ. 917, թ. 118—119։

տասարդական հարվածային խմբեր կային Լենինգրադի «Ռավենստվո» տեքստիլ ֆաբրիկայում։

Հարվածային բրիգադների գործունեությունը վերակենդանացրեց կոմունիստական շաբաթօրյակների տրադիցիան և ազդարարեց մասսայական սոցիալիստական մրցության ծնունդը, որի կազմակերպման և զարգացման համար մեծ աշխատանք ծավալեց կոմունիստական կուսակցությունը։

1929 թվականի հունվարի 20-ին «Պրավդայում» առաջին անգամ տպագրվեց Վ. Ի. Լենինի «Ինչպե՞ս կազմակերպել մրցությունը» հոդվածը։ «Սոցիալիզմը ոչ միայն չի մարում մրցությունը,— գրել է Վ. Ի. Լենինը,— այլ, ընդհակառակը, առաջինն է հնարավորություն ստեղծում իրոք լայնորեն կիրառելու այն, իրոք մասսայական չափով, իրոք աշխատավորների մեծամասնությունը ներգրավելու այնպիսի աշխատանքի ասպարեզը, որտեղ նրանք կարող են երևան բերել իրենց, ծավալել իրենց ընդունակությունները, դրսևորել տաղանդներ, որոնք ժողովրդի մեջ անսպառ աղբյուր են և որոնց կապիտալիզմը ճմլել, ճնշել, խեղդել է հազարներով ու միլիոններով»[1]։ Մրցությունը համարելով սովետական իշխանության հերթական խնդիրներից մեկը, Վ. Ի. Լենինն այն դիտում էր որպես նոր, սոցիալիստական հասարակարգի կառուցման գործում աշխատավորներին ներգրավելու հզոր միջոց։

1929 թվականի հունվարի 26-ին «Կոմսոմոլսկայա Պրավդան» դիմեց Սովետական Միության բոլոր կոմերիտականներին՝ համամիութենական սոցիալիստական մրցում կազմակերպելու կոչով։ Նույնպիսի կոչով մարտի 31-ին հանդես եկավ ՀամԼԿԵՄ Կենտկոմը։

Այս բոլորին հաջորդեց երիտասարդական հարվածային բրիգադների կազմակերպումը և արտադրական ձեռնարկությունների կողմից միմյանց սոցիալիստական մրցման հրավիրումը։

Աշխատավոր մասսաների արտադրական խանդավառության ծավալման համար կոմունիստական կուսակցության XVI կոնֆերանսը 1929 թվականի ապրիլի 29-ին դիմեց Սովետական Միության բոլոր բանվորներին և աշխատավոր գյուղացիներին։ Դիմումում ասված է, որ Սովետական Միության բանվոր դասակարգը պահպանել և բազմապատկել է անցած տարիների տրադիցիաները, որ, մասնավորապես, հարվածային բրիգադները կոմունիստական շաբաթօրյակների լավագույն տրադիցիաների շարունակողներն են, և որ արդեն սոցիալիստական հիմունքներով մրցություն կազմակերպելու լենինյան գաղափարը ավելի մեծ չափերով գործնական մարմնավորում է ստացել։ Կոնֆերանսը քաղաքի և գյուղի բոլոր աշխատավորներին կոչ արեց առավել մեծ եռանդով պայքարել Սովետական Միության ինդուստրացման, սոցիալիզմի կառուցման համար[2]։

Կոնֆերանսի կոչը լայն արձագանք գտավ ամբողջ երկրում, սովետական բոլոր հանրապետություններում։

Սոցիալիստական մրցումը և հարվածայնությունը Սովետական Հայաստանում սկսեց տարածվել ապրիլ-մայիս ամիսներից։

---

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 26, էջ 493—494։

2 Տե՛ս «ՍՄԿՊ-ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն II, էջ 778—783։

Լենինգրադի «Կրասնի վիբորժեց» գործարանի կոլեկտիվը մարտի 5-ին սոցիալիստական մրցման հրավիրեց Սովետական Միության բոլոր արդյունաբերական ձեռնարկություններին։ Երևանի կարբիդագործները առաջինը Հայաստանում ընդունեցին լենինգրադցիների մրցահրավերը։ Այդ առթիվ լենինգրադցիներին ուղղած հեռագրում ասված է. «Մենք ամեն ջանք կգործադրենք, որպեսզի կարողանանք հավելումով կատարել կառավարության մարտական առաջադրանքն ինքնարժեքի իջեցման մասին»[1]։ Կարբիդագործները կատարեցին իրենց խոստումը։ Իրենց արտադրական պլանները սիստեմատիկաբար գերակատարում էին բանվորներ Ա. Գևորգյանը, Մ. Ուլոյանը, Մ. Միրաբյանը, Ա. Մկրտչյանը և ուրիշներ։

Ապրիլի 24—25-ը Երևանում տեղի ունեցավ մայրաքաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկությունների սոցիալիստական մրցության տարածմանը նվիրված կոնֆերանս, որտեղ Երևանի գործարանների միջև ստորագրվեց Հայաստանում առաջին սոցիալիստական մրցության պայմանագիրը։ Պայմանագրում ասված է, որ այն ստորագրող ձեռնարկությունների կոլեկտիվները, հետևելով Մոսկվայի, Տվերի, Իվանովո-Վոզնեսենսկի, Բաքվի և մյուս քաղաքների բանվորների օրինակին, պարտավորվում են կատարել արտադրանքի ինքնարժեքն իջեցնելու, արտադրողականությունը բարձրացնելու առաջադրանքները, բարելավել արտադրանքի որակը և այլն։ Կոնֆերանսը սոցիալիստական մրցման հրավիրեց Հայաստանի գործարանների կոլեկտիվներին։

Շուտով սոցիալիստական մրցումն ու հարվածայնությունը տարածվեց Հայաստանի բոլոր գործարաններում և երկաթուղային տրանսպորտում։

Ալավերդում սկզբում մրցում էին երեք ցեխ և տաս բրիգադ, Շամլուղում՝ տաս հարվածային բրիգադ։ Իսկ նոյեմբերին ամբողջ կոմբինատում մրցող բրիգադների թիվը հասավ 60-ի։ Անհատական պայմանագիր ունեին մոտ 80 մարդ։ Մրցության մեջ ընդգրկված էր ավելի քան 700 բանվոր և ինժեներա-տեխնիկական աշխատող կամ ամբողջ կոլեկտիվի կեսից ավելին[2]։ Կոմերիտականների ջանքերով Շամլուղում կարճ ժամանակում վերականգնվեց «Կույր» հանքահորը, որը վերանվանվեց Մայիսի 1-ի անվան։ Հանքահորը վերականգնելու գործում աչքի ընկավ Ս. Բաբայանի բրիգադը, որն այդտեղ էր փոխադրվել արտադրական խորհրդակցության որոշմամբ։ Աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու պլանը գերակատարում էին Ա. Մահմուդովի, Մ. Փափախչյանի, Սամարչևի, Վախանելովի, Ա. Մադոյանի և մյուսների բրիգադները։ Կարլ Մարքսի անվան գործարանում Թ. Ալիխանյանի և Գ. Նասիբյանի հարվածային հերթափոխություններն ավելացրին պղնձի ձուլումը։ Լենինականի երկաթուղային դեպոյում կազմակերպված կոմերիտական հարվածային բրիգադը երեք օրով կրճատեց յուրաքանչյուր շոգեմեքենայի վերանորոգման ժամկետը, որի շնորհիվ մինչև նոյեմբեր ամիսը տնտեսվեց 28 հազար ռուբլի։ Միայն երկու ամսվա ընթացքում տնտեսվեց 40 հազար ռուբլու վառելանյութ[3]։ Տնտեսական ցուցանիշները բարելավելու և առաջադրանքները գերակատարելու

---

1 «Խորհրդային Հայաստան», 13 ապրիլի 1929 թ.։

2 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 187, ց. 2, գ. 109, թ. 3—16։

3 Տե՛ս «Բանվոր», 30 հունիսի 1929 թ.։ «Խորհրդային Հայաստան», 24 նոյեմբերի 1929 թ.։

համար Լենինկանի երկաթուղային դեպոյի կոլեկտիվը արժանացավ Անդրկովկասի երկաթուղային վարչության առաջին կարգի մրցանակին[1]։

Միմյանց սոցիալիստական մրցության հրավիրեցին Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի և սովետական մյուս հանրապետությունների մի շարք ֆաբրիկաների ու գործարանների կոլեկտիվներ, երկաթուղայիններ ու շինարարներ։

Սոցիալիստական մրցության պայմանագիր ունեին Ուզբեկստանի Դալվերզինի և Հայաստանի Սարդարաբադի ջրանցքների շինարարները[2]։ Նրանք ձգտում էին ժամկետից շուտ շահագործման հանձնել ջրանցքները, որոնք ոռոգելու էին տասնյակ հազարավոր հեկտար անմշակ տարածություններ։ Մրցության մեջ էին նաև Անդրկովկասի խոշոր հիդրոէլեկտրակայանների՝ Ռիոնգէսի և Զորագէսի շինարարների կոլեկտիվները։ Մրցության շնորհիվ 1929 թվականին Զորագէսում ավարտվեց թունելի փորումը տեղանքի ամենակարծր մասում, որտեղ աշխատում էին Դ. Գարբուշկինի և Ա. Բախտամյանի հարվածային բրիգադները։

Անդրկովկասի և մյուս հանրապետությունների սոցիալիստական մրցումը դարձավ տրադիցիա։ Այն ավելի մոտեցրեց եղբայրական ժողովուրդներին և ամրապնդեց նրանց բարեկամությունը։

Ի պատիվ Բաքվի հերոս կոմունարների հիշատակի, Անդրկովկասի աշխատավորները 1929 թվականի սեպտեմբերի 20-ը հայտարարեցին «ինդուստրացման օր»։ Այդ օրվա ամբողջ աշխատավարձը հատկացվեց ինդուստրացման ֆոնդին։ «Այդ օրը,— ասված է ՀամԿ(բ)Կ Անդրերկրկոմի դիմումի մեջ,—պետք է լինի ԱՍՖՍՀ բոլոր պրոլետարների և աշխատավորների ստեղծագործական ուժի և էնտուզիազմի մոբիլիզացիայի օր՝ պայքարելու սոցիալիզմի ճանապարհին գտնվող դժվարությունների դեմ»[3]։

Ինդուստրացման և սոցիալիզմի գործին նվիրվածության վառ օրինակ էին նաև շաբաթօրյակները։ 1929 թվականի փետրվարին կոմերիտմիության Լոռի-Փամբակի գավկոմը ՀԼԿԵՄ Կենտկոմին հայտնել է, որ գավառի շաբաթօրյակներին մասնակցել են հազար հինգ հարյուր երիտասարդներ, այդ թվում 1200 կոմերիտականներ։ Նրանք աշխատել են Ալավերդում, Զորագէսի թունելի շինարարությունում, վերանորոգել են կամուրջներ ու ճանապարհներ և այլն։ Կոմերիտական մեծ շաբաթօրյակ կազմակերպվեց նոյեմբերի 29-ին՝ Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակի 9-րդ տարեդարձի օրը։ Կոմերիտական շաբաթօրյակներից հավաքված գումարը հատկացվում էր ինդուստրացման, երկրի պաշտպանության, ինչպես նաև անգրագիտության վերացման ֆոնդին։

«Ինդուստրացման օրը» և կոմունիստական շաբաթօրյակները հիշեցնում էին սովետական իշխանության առաջին տարիներին ծնունդ առած շաբաթօրյակները, որը Վ. Ի. Լենինը անվանեց կոմունիստական և որին նա տվեց պատմական նշանակություն, այն պատճառով, «որ նրանք մեզ ցույց են տալիս

1 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 28 դեկտեմբերի 1929 թ.։
2 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 65, ց. 1, գ. 1377, թ. 220։
3 «Խորհրդային Հայաստան», 19 սեպտեմբերի 1929 թ.։

բանվորների գիտակցական և կամավոր նախաձեռնությունն աշխատանքի արտադրողականության զարգացման մեջ, նոր աշխատանքային կարգապահության անցնելու, տնտեսության և կյանքի սոցիալիստական պայմաններ ստեղծելու մեջ»[1]։

Սոցիալիստական մրցության և հարվածային աշխատանքի շնորհիվ Հայաստանի աշխատավորները հնգամյակի առաջին տարում ձեռք բերեցին մեծ հաջողություններ։ 1928/29 տնտեսական տարում, նախորդ տարվա համեմատությամբ, ամբողջ արդյունաբերության համախառն արտադրանքը ավելացավ ավելի քան 46 տոկոսով։ Նույն ժամանակամիջոցում մեկ բանվորի աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացավ ավելի քան 30, իսկ արտադրանքի ինքնարժեքն իջավ 13 տոկոսով, պլանով նախատեսված 9,0 տոկոսի փոխարեն[2]։

Սովետական ժողովուրդը երկրի ինդուստրացման գործը, հերոսական աշխատանքի հետ միասին, գլուխ էր բերում մեծ զոհողությունների գնով։

1929 թվականի դեկտեմբերին Մոսկվայում տեղի ունեցավ հարվածային բրիգադների համամիութենական առաջին համագումարը, որը ամփոփեց սոցիալիստական մրցության և հարվածայնության առաջին արդյունքները և ուղիներ նշեց նրա հետագա ծավալման ու խորացման համար։ Զեկուցումով հանդես եկավ ՍՍՀՄ Ժողտնտգերխորհի նախագահ Վ. Վ. Կույբիշևը։ Նա նշեց, որ սոցիալիստական մրցումը դառնում է մեր աշխատանքի հիմնական մեթոդը։ «Մեր առաջնահերթ գործն է,— ասաց Վ. Վ. Կույբիշևը,— նախկին ստրկական կապիտալիստական աշխատանքի, հարկադրական աշխատանքի փոխարեն, հարկադրական կարգապահության փոխարեն ստեղծել այլ, կոմունիստական վերաբերմունք աշխատանքի նկատմամբ, կոմունիստական աշխատանք և կոմունիստական կարգապահություն»[3]։

Սոցիալիստական մրցության ծագումը օրինաչափ երևույթ էր։ Այն նախապատրաստված էր սովետական պետության և բանվոր դասակարգի անցած պատմությամբ։

Այսպիսով, առաջին հնգամյա պլանի ընդունումը, ինչպես ամբողջ Սովետական Միությունում, այնպես էլ Սովետական Հայաստանում, նշանավորվեց պատմական նշանակություն ունեցող շարժումով, այն է՝ մասսաների քաղաքական ակտիվության վերելքով և սոցիալիստական մրցության ու հարվածայնության ծագմամբ և տարածմամբ։

Բանվոր դասակարգից ետ չմնացին նաև գյուղի աշխատավորները։ Բանվորների աշխատանքային խանդավառությունը, սոցիալիստական ինդուստրիայի և գյուղատնտեսական տեխնիկայի նորակառույցներում ծավալված սոցիալիստական մրցումը մեծ ազդեցություն թողեց գյուղի աշխատավոր մասսաների վրա, որոնք բանվոր դասակարգի օգնությամբ արագացրին կոլտնտեսությունների կազմակերպումը։ Ձգավորների ետևից կոլտնտեսությունների մեջ սկսեցին մտնել միջակ գյուղացիները։ 1929 թվականին, հատկապես երկրորդ

---

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 29, էջ 519։

2 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 65, ց. 6, գ. 659, թ. 5։

3 *В. В. Куйбышев*, Избранные произведения, *М.*, *1958*, էջ *151*։

կեսին, կոլեկտիվացումը մասսայական բնույթ ընդունեց, որը ՍՍՀՄ մի շարք շրջաններում վերածվեց համատարած կոլեկտիվացման։

Հանրապետության կառավարությունը և կոմունիստական կուսակցությունը մի շարք միջոցառումներ մշակեցին առաջին կոլտնտեսությունները ամրապնդելու համար։ Կոլտնտեսություններին ցույց տված օգնությունը և արտոնությունները դեպի կոլտնտեսություններն էին գրավում աշխատավոր գյուղացիների նորանոր զոկատներ։ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը 1928 թվականի օգոստոսի 17-ին և դեկտեմբերի 4-ին որոշումներ ընդունեց կոլտնտեսությունների հողերի կենտրոնացման մասին, որոնցով կուսակցության գավառային կոմիտեներին հանձնարարվում էր կոնկրետ կերպով ղեկավարել և արագացնել հիշյալ աշխատանքները[1]։ ՀՍՍՀ Կենտգործկոմի և Ժողկոմսովետի նույն թվականի օգոստոսի 22-ի և դեկտեմբերի 15-ի որոշումներով կոլտնտեսություններին տրվեցին մի շարք արտոնություններ. մասնավորապես նրանց հողաշինարարությունը կատարվելու էր առաջին հերթին և անվճար[2]։ Կոլտնտեսությունների հողերի կենտրոնացումը նրանց գործունեության առաջնահերթ պայմանն էր։ Մեծ չափով ավելացվեց կոլտնտեսություններին հատկացվող վարկի գումարը։ Այսպես, միայն 1928/29 տնտեսական տարում Հայաստանի կոլտնտեսություններին տրվել է մոտ 830 հազար ռուբլու վարկ, իսկ անհատական տնտեսություններին՝ երկու միլիոն ռուբլի[3]։ Այդ նշանակում է, որ յուրաքանչյուր կոլտնտեսական ընտանիքին ընկնում էր տաս անգամ ավելի գումար, քան անհատական տնտեսատիրոջը։ Այս հանգամանքը 1928—1929 թվականներին կարևոր դեր էր խաղում չքավորներին, ինչպես նաև միջակներին կոլտնտեսությունների կողմը գրավելու գործում։

Ծավալվեց շեֆական աշխատանքը։ 1929 թվականի գարնանը բազմաթիվ բանվորական ու կոմերիտական բրիգադներ մեկնեցին գյուղերը։ Նրանք գյուղացիներին բացատրում էին կոլտնտեսային կարգի առավելությունները, կազմակերպում էին տարբեր տեսակի օգնություն և այլն։ «Արարատ» տրեստի բանվորական բրիգադները մի քանի անգամ մեկնեցին Ղամարլուի շրջանի Գյոդաքլու ենթաշեֆ գյուղը, իրենց հետ տանելով մասնագիտական գրականություն, թերթեր։ Նրանք կազմակերպում էին զեկուցումներ այգիների մշակության և կոլեկտիվացման հարցերի մասին։ Հայգյուղկոոպի բրիգադները չորս ամսվա ընթացքում 12 անգամ եղան Զարբախում, գյուղացիներին նվիրելով երկու շարքացան մեքենա և այլ գործիքներ։ Հողագործության ժողկոմատը շեֆություն էր անում Ավան գյուղում, ավտովարորդների կոլեկտիվը՝ Ղամարլուի շրջանի Իմանշալու գյուղում և այլն։ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը նշել է, որ 1929 թվականին շեֆական աշխատանքի ընթացքում զգալի նվաճումներ են ձեռք բերվել Երևանի և Լենինականի գավառներում, որն առանձնապես արտահայտվել է «շեֆ գյուղերում չքավորների վարը կազմակերպելու, շրջիկ արհեստանոցների միջոցով

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 881, թ. 5, 12։

2 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 6։ «Խորհրդային Հայաստան», 4 հունվարի 1929 թ.։

3 Տե՛ս «ՀՍԽՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր. 1928/29—1929/30», էջ 146։

գյուղատնտեսական գործիքները վերանորոգելու, ինչպես նաև կուլտուրական-լուսավորական աշխատանքների ասպարեզում»[1]։

Լենինականի երկաթուղային դեպոյի, Ալավերդու, Զանգեզուրի, Երևանի և այլ բանվորական-կոմերիտական բրիգադներ զգալի աշխատանք տարան գյուղերում։ Որոշ տեղերում (Էջմիածին, Փարպի, Լոռի-Փամբակ, Լենինական և այլն) կոմերիտական բջիջների նախաձեռնությամբ կազմակերպվեցին կոլտնտեսություններ[2]։ Կոմերիտական շաբաթօրյակներից հավաքված գումարը տրամադրվեց նոր կազմակերպվող կոլտնտեսություններին (Ղուրդուղուլիի շրջանում և այլ տեղերում)։

Բանվորական և կոմերիտական բրիգադների շեֆական աշխատանքը քաղաքի և գյուղի զոդման, գյուղում բանվոր դասակարգի ղեկավար դերի ու բանվորա-գյուղացիական դաշինքի ամրապնդման ձևերից մեկն էր։

1929 թվականին գյուղում տարվող աշխատանքների մեջ նկատվեցին մի շարք բացասական մոմենտներ, որոնք ազդեցին կոլեկտիվացման նորմալ ընթացքի վրա։ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը 1929 թվականի ապրիլի 9-ին նամակով դիմեց կուսակցական բոլոր բջիջներին[3]։ Նամակում ասված է, որ տեղական կազմակերպությունները, առանձին կուսակցական աշխատողներ և կուսակցական բջիջներ գործնական ու մասսայական աշխատանքներում թույլ են տվել մի շարք սխալներ, կուսակցության գծի նկատելի աղավաղումներ, որոնք բխում են միջակ գյուղացիության թերագնահատումից։ Դա արտահայտվել է նրանով, որ 1928—1929 թվականներին, ընտրական կամպանիայի ժամանակ, համեմատաբար քիչ միջակներ էին ընտրվել սովետներում, ընտրական ձայնից զրկվել էին որոշ միջակ տնտեսատերեր, վերջիններս անհրաժեշտ չափով չէին ներգրավվել կոլտնտեսությունների մեջ։ Երբեմն կոլտնտեսությունները կազմակերպվել են հարկադրաբար, առանց նախապատրաստության։ Միջակի թերագնահատումը տեղ էր գտել նաև հարկային քաղաքականության բնագավառում։ Անհատական հարկադրման էին ենթարկվել նաև որոշ թվով միջակ տնտեսություններ։

Դեռևս 1929 թվականի հունվարին, ՀԿ(բ)Կ VI համագումարի կողմից նույնպես խիստ քննադատության էին ենթարկվել այն թերությունները ու սխալները, որոնք տեղ էին գտել գյուղում տարվող աշխատանքներում և կոլեկտիվացման բնագավառում։

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի նամակը կուսակցության բոլոր անդամների ուշադրությունն էր հրավիրում կուսակցության քաղաքական գծի ճիշտ յուրացման և անշեղ կենսագործման վրա, հիշեցնելով, որ մեր քաղաքականությունն է՝ ամուր հենվել չքավոր գյուղացիության վրա, սերտ դաշինք ստեղծել միջակի հետ և պայքար ծավալել կուլակի դեմ։

Կազմակերպվեցին տասնյակ նոր կոլտնտեսություններ։ Մեկ տարվա ընթացքում (1928 թվականի հոկտեմբեր—1929 թվականի հոկտեմբեր) ստեղծվեցին 170 նոր կոլտնտեսություններ, իսկ հների մեջ մտան բազմաթիվ նոր անդամներ։ 1929 թվականի հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ Հայաստանում կոլեկ-

---

1 ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 13, գ. 390, թ. 58։

2 Տե՛ս «Ավանգարդ», 9 օգոստոսի 1929 թ.։

3 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 14, գ. 9, թ. 107։

տիվ տնտեսությունների թիվը հասել էր 245-ի՝ 6.300 տնտեսությամբ, որը կազմում էր գյուղացիական բոլոր տնտեսությունների 4,0 տոկոսը[1]։

Կոլտնտեսային շարժումը համաչափ չէր ընթանում։ Կոլեկտիվացումը համեմատաբար բարձր էր ավելի նպաստավոր պայմաններ ունեցող շրջաններում։ Այսպես, բարձր ապրանքային կուլտուրայի՝ բամբակի շրջաններին (Արարատյան դաշտավայր), որտեղ կոոպերացիան ավելի էր զարգացած, ընկնում էր բոլոր կոլտնտեսությունների 40 տոկոսը, իսկ ավելի ցածր ապրանքայնություն ունեցող անասնապահական շրջաններին՝ 15,5 տոկոսը։

Առջևից գնում էր Ղուրդուղուլիի շրջանը, ուր կոլտնտեսությունների մեջ ընդգրկված էին շրջանի տնտեսությունների 17,5 տոկոսը։ 1929 թվականի աշնանը Մեծ Շահրիար (Նալբանդյան), Աղջարխ (Արևիկ), Ջաֆարաբադ (Գետաշեն), Սարդարաբադ (Հոկտեմբեր), Արմթլու (Տանձուտ), Քյալագարխ (Շենավան) և այլ գյուղերում կոլտնտեսությունների մեջ էին մտել տնտեսությունների մոտավորապես կեսը կամ կեսից ավելին։

Այս տվյալները վկայում են, որ 1929 թվականի երկրորդ կեսին Հայաստանի որոշ շրջաններում ծավալվել էր գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումը, սկիզբ էր առել մասսայական կոլտնտեսային շարժումը։

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1929 թվականի նոյեմբերյան պլենումը ամփոփեց գյուղի սոցիալիստական վերակառուցումը նախապատրաստելու արդյունքները հանրապետությունում և արձանագրեց, որ «կոլտնտեսային շարժումը, որն սկզբում գլխավորապես չքավորական շարժում էր և այն էլ չքավորության մի մասի, այժմ արդեն դարձել է չքավոր ու միջակ գյուղացիության լայն մասսայական շարժում։ Միջակ գյուղացին, գյուղատնտեսության կենտրոնական դեմքը, արդեն պոկվում է կապիտալիստական ուղիով զարգանալու ճանապարհից և հարում է կոլեկտիվացմանը... Մենք ընդհուպ մոտենում ենք ոչ միայն առանձին գյուղերի, այլև ամբողջ շրջանների լրիվ կոլեկտիվացմանը»[2]։ Պլենումը միջոցառումներ մշակեց կոլտնտեսությունների ամրապնդման և կոլեկտիվացման հետագա զարգացման համար։

Այսպիսով, Սովետական Հայաստանում, ավելի ճիշտ, հանրապետության մի շարք շրջաններում 1929 թվականի երկրորդ կեսին սկսվեց մասսայական կոլեկտիվացումը։ Դա գյուղի սոցիալիստական զարգացումը նախապատրաստելու՝ կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության քաղաքականության հաղթանակն էր։

1929 թվականը Սովետական Միության պատմության մեջ մտավ որպես մեծ բեկման տարի, որը սոցիալիզմի կառուցման ճակատներում սովետական ժողովուրդների մղած հերոսական պայքարի արդյունքն էր։ Ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման՝ ինդուստրիայի ծավալման և կոլեկտիվացման նախապատրաստման բնագավառներում մեր երկիրը հասավ զգալի հաջողություններ։ Սկսվեց և լայն ծավալ ստացավ աշխատավոր մասսաների արտադրական խանդավառության վառ արտահայտությունը՝ սոցիալիստական մրցությունը։ Ծավալվեց ծանր արդյունաբերության առաջին մի-

1 Տե՛ս Մշի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 13, գ. 22, թ. 4։
2 Նույն տեղում, թ. 114։

շարք օբյեկտների շինարարությունը։ Սկսվեց մասսայական կոլտնտեսային շարժումը, միջակ գյուղացին գնաց դեպի կոլտնտեսություն։

1926—1929 թվականներին Սովետական Հայաստանում ծավալվեց նոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների՝ սոցիալիստական ինդուստրիայի առաջին օջախների շինարարությունը։ Նախապատրաստվեց գյուղի սոցիալիստական վերակառուցումը։ Սոցիալիզմի կառուցման գործը Հայաստանում ավելի էր դժվարանում երկրի հետամնաց լինելու և այլ պատճառներով։ Սովետական Միության ժողովուրդների եղբայրական օգնությամբ Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ հաջողությամբ հաղթահարեցին սոցիալիզմի կառուցման հետ կապված դժվարությունները։

1926—1929 թվականներին Սովետական Միության ժողովուրդները, այդ թվում և հայ ժողովուրդը, սոցիալիզմի կառուցման լենինյան պլանով զինված, ձեռնամուխ եղան սոցիալիզմի նյութա-տեխնիկական բազայի ստեղծմանը։ Ծավալվեց ամբողջ ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման նախապատրաստումը։

Սովետական Միությունը թևակոխեց պատմական զարգացման նոր՝ ժողովրդական տնտեսության ամբողջ ճակատով սոցիալիզմի ծավալման հարձակման ժամանակաշրջանը։

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

ՄԱՍՍԱՅԱԿԱՆ ԿՈԼՏՆՏԵՍԱՅԻՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՍԿԻԶԲԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ։ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

1. ՀԱՄԱՏԵՍԱԿ ԿՈԼԵԿՏԻՎԱՑՄԱՆ ՍԿԻԶԲԸ

Սովետական Միության գյուղատնտեսության զարգացումը 1929 թվականի աշնանից թևակոխեց նոր էտապ։ Գյուղի բազմամիլիոն աշխատավորները սկսեցին միավորվել կոլեկտիվ տնտեսությունների մեջ։ Երկիրը անցավ սոցիալիստական խոշոր հողագործության ստեղծման գործին։

Գյուղում տեղի ունեցող հեղաշրջումը խարսխվում էր երկրի տնտեսական, նյութական և կուլտուրական շինարարության բնագավառներում ձեռք բերված նվաճումների վրա։

Տասնյակ միլիոնավոր մանր սեփականատերերի կյանքում իրականացնել այնպիսի «մեծագույն հեղաշրջումներ, որոնք վերաբերում են կյանքի ու կենցաղի առավել խորը հիմքերին, այնպիսի հեղաշրջումներ, ինչպես մանր զատ-զատ գյուղացիական տնտեսությունից հողի ընդհանուր մշակմանն անցնելն է,— գրել է Լենինը,— կարող են ստեղծվել միայն տևական աշխատանքով, որ նրանք առհասարակ իրագործելի են միայն այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտությունն ստիպում է մարդկանց վերափոխել իրենց կյանքը»[1]։

Միլիոնավոր մանրգյուղացիական տնտեսությունների գոյությունը, որոնք դուրկ էին ընդլայնված վերարտադրության հնարավորությունից, ոչ միայն դանդաղեցնում էին արտադրողական ուժերի զարգացումը, այլև արգելակում էին սոցիալիստական արդյունաբերության արագ զարգացումը։ Գյուղատնտեսությունը իր զարգացման տեմպերով չափազանց ետ էր մնում սոցիալիստական ինդուստրիայի զարգացման տեմպերից՝ գյուղը-քաղաքից։ Ժողովրդական տնտեսության առաջընթացի համար հսկայական նշանակություն ունեցող գյուղատնտեսության գլխավոր ճյուղերի՝ հացահատիկային տնտեսության, անասնաբուծության և տեխնիկական կուլտուրաների, արտադրությունը չէր բավարարում երկրի աճող պահանջներն ընդհանրապես, արդյունաբերությանը՝ մասնավորապես։ Այդ իսկ պատճառով կուսակցության և կառավարության տնտեսական քաղաքականության կարևորագույն խնդիրներից մեկը շարունակում էր մնալ գյուղատնտեսության, «առանձնապես նրա հացահատիկային ու անաս-

1 Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հատ. 28, էջ 438։

նապահական սեկտորների զարգացման տեմպերի չափազանց հետամնացության հաղթահարումը»[1]։

Գյուղատնտեսության հետամնացությունը վերացնելու միակ ուղին՝ նրա խոշորացումն էր, որը, սակայն, կապված էր յուրահատուկ դժվարությունների հետ։ Վ. Ի. Լենինը մատնանշել է, որ համայնացման գործը գյուղում «ամենից դժվարինն է, բայց և միաժամանակ ամենից կարևորը»[2]։ Այդ դժվարությունները ոչ միայն մասնավոր սեփականատիրական դարավոր սովորույթի ու հոգեբանության արգասիք էին, այլև գյուղի ընդհանուր հետամնացության հետևանք։ Դրանք պայմանավորված էին գյուղատնտեսական արտադրության մանր ապրանքային բնույթով, ցրվածությամբ, արտադրության միջոցների ցածր մակարդակով, տնտեսությունը վարելու միջնադարյան հետամնաց եղանակով, գյուղի ցածր գրագիտությամբ ու կուլտուրայով։

Գյուղի արտադրողի մասնավոր սեփականատիրական հոգեբանության վերափոխումը և հանրային տնտեսական կարգի մեջ նրա ընդգրկումն առանձնակի դժվարություն էր ներկայացնում, որի հաղթահարումը պահանջում էր ոչ միայն անհրաժեշտ ժամանակամիջոց, այլև համապատասխան նյութա-տեխնիկական նախադրյալներ։

Իմպերիալիստական պատերազմների շրջապատման պայմաններում պրոլետարական դիկտատուրայի միակ երկրի՝ Սովետական Միության հզորացման, ժողովրդական տնտեսության արագ զարգացման և սոցիալիզմի կառուցման շահերը թելադրում էին արդյունաբերությունը, տրանսպորտը և գյուղատնտեսությունը ենթարկել արմատական տեխնիկական վերակառուցման։ Այդ խնդիրների լուծման գործում վճռական նշանակություն ուներ ժողովրդական տնտեսության զարգացման առաջին հնգամյա պլանը, որի առաջին տարվա ծրագրային նախագծումների կենսագործման արդյունքները որոշակի նախադրյալներ ստեղծեցին արդյունաբերության հետագա բուռն զարգացման և մասսայական կոլտնտեսային շարժման ծավալման համար։

Երկրի մի շարք առաջավոր մարզերում ու շրջաններում 1929 թվականի վերջերին կոլտնտեսային շարժումը արդեն հսկայական չափեր էր ընդունել։ Իրականանում էր Վ. Ի. Լենինի կանխատեսումը այն մասին, որ հանրային տնտեսաձևին անցնելու գործում գյուղացիական լայն զանգվածների ընդերքում ժամանակին կառաջանա այնպիսի մասսայական շարժում, որի մասին մենք այժմ երազել անգամ չենք կարող[3]։

Կոլտնտեսային մասսայական շարժումը մանր հողագործության, գյուղի «տնտեսական հարաբերությունների մեջ, գյուղացիության կյանքի ամբողջ կացութաձևի մեջ»[4] նշանավորեց պատմական մեծագույն կարևորություն ներկայացնող հեղաշրջում։

Կոլտնտեսային մասսայական շարժման առաջին արդյունքները հանգամանորեն քննարկվեցին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1929 թվականի նոյեմբերյան պլենումում։ Կոլտնտեսային շինարարության վիճակի և առաջիկա խնդիրների վե-

1 «ՍՄԿՊ-ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն II, էջ 789։
2 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 28, էջ 436։
3 Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 318։
4 «ՍՄԿՊ ծրագիրը», Երևան, 1961, էջ 15։

բարերյալ ընդունած իր որոշումներում պլենումը նշեց, որ երկիրը թևակոխել է գյուղի ծավալուն սոցիալիստական վերակառուցման շրջանը և առանձին մարզերի առաջ դրվում է համատարած կոլեկտիվացման խնդիրը[1]։

Սակայն կոլտնտեսային շարժման բուռն աճի հետ մեկտեղ երևան եկան նոր դժվարություններ ու թերություններ, որոնցից ամենաաչքի ընկնողները, ինչպես մատնանշեց պլենումը, հանդիսանում էին կոլտնտեսությունների տեխնիկական զինվածության դեռևս ցածր մակարդակը, աշխատանքի անբավարար կազմակերպվածությունն ու ցածր արտադրողականությունը, կոլտնտեսային կադրերի և անհրաժեշտ մասնագետների պակասը[2]։ Այդ դժվարությունները հաղթահարելու և կոլտնտեսային շինարարության ղեկավարությունն ուժեղացնելու հարցերի վրա պլենումը բևեռեց ամբողջ կուսակցության և սովետական մարմինների ուշադրությունը։

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1929 թվականի նոյեմբերյան պլենումը զբաղվեց Հայաստանի գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման ընթացքով և առաջիկա խնդիրներով։ Պլենումը արձանագրեց, որ կոլտնտեսային շարժումը Հայաստանի գյուղերում ևս աննախընթաց վերելք է ապրում և որ 1929 թվականի կեսերից այն արդեն լայնորեն ծավալվել է աշխատավոր գյուղացիության մեջ[3]։ Եթե 1928 թվականի հոկտեմբերի 1-ի տվյալներով կոլտնտեսություններում ընդգրկված ավելի քան 1530 տնտեսությունների թվում միջակ գյուղացիները կազմում էին 19,5 տոկոս, ապա 1929 թվականի հոկտեմբերի սկզբին կոլեկտիվացված 6290 տնտեսությունների 25 տոկոսը միջակ գյուղացիներ էին[4]։

Պլենումը առաջ քաշեց կոլտնտեսությունների խոշորացման հարցը, ինչպես նոր անդամների ներգրավման, այնպես էլ առանձին փոքր կոլտնտեսությունները միաձուլելու ճանապարհով։ Պլենումը նշեց, որ ոչ միայն առանձին գյուղեր, այլև մի քանի շրջաններ ընդհուպ մոտեցել են լրիվ կոլեկտիվացմանը։ Կոլտնտեսային շարժման 1929 թվականի ստուգիչ թվերի գերազանցումը ցույց տվեց, որ հնգամյակը այդ բնագավառում չէր նախատեսել հանրապետության զարգացման բոլոր հնարավորությունները, որ շարժման տեմպը արդեն զգալի չափերով ետ է թողել նախատեսված ծրագիրը։ Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ համարվեց վերանայել կոլտնտեսային շինարարության հնգամյակը[5]։ Խնդիր դրվեց արագացնել տեխնիկական կուլտուրաներով զբաղվող շրջանների կոլտնտեսային շինարարության թափը։ Բացի Ղուրդուղուլու շրջանից համատարած կոլեկտիվացման համար նախադրյալներ ունեցող վայրերի թվին դասվեցին նաև Վաղարշապատի, Հրազդանի, Ղամարլուի և Դուզքենդի շրջանները[6]։ Այդ որոշումներն իրականացնելու տեսանկյունով վերամշակվեց և ճշգրտվեց 1929—1930 տնտեսական տարվա գյուղատնտեսական աշխատանքների ծրագիրը։ Հողաշինարարության, գյուղատնտեսական մեքենաների ու գործիքների ներմուծման, սերմացուի կուտակման և գարնանացանի նախապատրաստման

1 Տե՛ս «ՍՄԿՊ-ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն II, էջ 813։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 818—819։

3 Տե՛ս Մշի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 13, գ. 20, թ. 119։

4 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 91—92։

5 Տե՛ս նույն տեղում։

6 Տե՛ս նույն տեղում։

հետ կապված մյուս հարցերը դրվեցին հանրապետության կուսակցական կազմակերպությունների, հողժողկոմատի և կոլտնտկենտրոնի ուշադրության կենտրոնում։

Կոլտնտեսային շարժումը ինչպես իր թափով, այնպես էլ ծավալով առանձնապես աչքի էր ընկնում Միության հացահատիկային առաջավոր շրջաններում։ Մանր արտադրողների լայն զանգվածների մեջ դեպի հանրային տնտեսությունը առաջացած այս արմատական շրջադարձը կոմունիստական կուսակցությանը հիմք ավեց առաջ քաշելու համատարած կոլեկտիվացմանն անցնելու խնդիրը, որը կենսագործելու նկատառումով անհրաժեշտություն զգացվեց առանձին շրջաններում, մարզերում, ազգային հանրապետություններում սահմանել համապատասխան տեմպեր և ժամկետներ։ Այդ կարևոր խնդրի վերաբերյալ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը 1930 թվականի հունվարի 5-ին որոշում ընդունեց կոլեկտիվացման տեմպի և կոլտնտեսային շինարարությանը պետության կողմից օգնություն ցույց տալու միջոցառումների մասին։

ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի այդ որոշումը կարևոր ուղենիշ հանդիսացավ լենինյան կոոպերատիվ պլանի իրականացման բարձր ձևերին անցնելու գործում։ Որոշումը կանխագծեց կուսակցության նոր դիրքորոշումը կուլակության նկատմամբ, այն է՝ համատարած կոլեկտիվացման հիման վրա անցումը սահմանափակման և արտամղման քաղաքականությունից նրան որպես դասակարգ վերացնելու քաղաքականությանը։

Ելնելով Միության տարբեր շրջանների կոնկրետ պայմաններից և համատարած կոլեկտիվացման համար նրանց պատրաստ լինելու աստիճանից, Կենտկոմը սահմանեց այն ավարտելու տարբեր ժամկետներ։ Առանձին կարևոր հացահատիկային մարզերում, այդ թվում Ստորին ու Միջին Վոլգայի շրջանում և Հյուսիսային Կովկասում, հնարավոր համարվեց կոլեկտիվացումը հիմնականում ավարտել 1930 թվականի աշնանը, կամ «1931 թվականի գարնանը, իսկ հացահատիկային մյուս շրջանների կոլեկտիվացումը կարող է հիմնականում ավարտվել 1931 թվականի աշնանը կամ համենայն դեպս՝ 1932 թվականի գարնանը»[1]։

Մնացած շրջաններում և ազգային հանրապետություններում կոլեկտիվացումը հիմնականում ավարտելու ժամկետը սահմանվեց հնգամյակի վերջը՝ 1933 թվականը։

Կարևոր նշանակություն տալով կոլտնտեսությունները կադրերով ապահովելու խնդրին, Կենտկոմը անհրաժեշտ համարեց նրանց պատրաստման համար կազմակերպել կարճատև դասընթացների լայն ցանց։ Կոլտնտեսային շինարարության զարգացման տվյալ փուլում գյուղատնտեսական արտելը համարելով կոլտնտեսության առավել բարձր ձև, հանձնարարվեց միության հողժողկոմատին՝ կոլտնտեսային կազմակերպությունների հետ միասին մշակել արտելի օրինակելի կանոնադրություն։ Կենտկոմը ավելացրեց 1929—30 տնտեսական տարում կոլտնտեսային սեկտորին տրվող վարկի գումարը՝ 270 միլիոն ռուբլուց հասցնել 500 միլիոն ռուբլու[2]։ Կենտկոմը կուսակցական կազ-

1 «ՍՄԿՊ-Ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն II, էջ 841։

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 842։

մակերպություններին ամենայն լրջությամբ նախազգուշացրեց, որ վերևից չը-դեկրետավորել կոլեկտիվացումը, հարկադրանք չգործադրել գյուղացիների նը-կատմամբ։ Սակայն երկրի շատ շրջաններում, մարզերում ու ազգային հանրա-պետություններում, այդ թվում նաև Հայաստանում, Կենտկոմի որոշման հիմ-նական դրույթները ճշտությամբ չկիրառվեցին։ Համատարած կոլեկտիվացման շրջաններ հայտարարվեցին այնպիսի մարզեր ու շրջաններ, որտեղ դրա հա-մար անհրաժեշտ նախադրյալներ դեռևս չէին ստեղծվել։

Անդրֆեդերացիայի կուսակցական և սովետական մարմինները, ինչպես նաև հանրապետությունների ղեկավար օրգանները, կոլեկտիվացման բարձր տեմպերի կուրս էին ընդունել, զանց առնելով ինչպես երկրամասի տարբեր շըր-ջանների, այնպես էլ Հայաստանի շատ վայրերի առանձնահատկությունները։

1930 թվականի հունվարի 6-ին, ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը գարնանացանի մասին ընդունած իր ծավալուն որոշման մեջ շեշտը դնելով հանրապետության գյու-ղատնտեսության կոլեկտիվացման հարցի վրա, ավելի կոնկրետացրեց մինչ այդ նույն խնդրի վերաբերյալ ունեցած իր գիծը։ Որպես մոտակա գործնական խնդիր Կենտկոմի նախագահությունը անհրաժեշտ համարեց «համատարած կո-լեկտիվացում սկսել Բասարգեչարի, Դուզքենդի շրջաններում և Երևանի ամ-բողջ օկրուգում»[1]։

Այնուհետև, հանրապետության հողժողկոմատի և կոլտնտկենտրոնի կող-մից ըստ առանձին շրջանների մշակված կոլեկտիվացման աճի տեմպերն հա-մարելով անբավարար, ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը պարտավորեցրեց կոլտնտկենտրոնին և օկրուգային կուսակցական կոմիտեներին «անմիջապես աշխատանք ծավալել այն հաշվով, որ այդ նվազագույն առաջադրությունները գերազանցվեն 1930 թվականի ընթացքում»[2]։ Հանձնարարվեց հողժողկոմատին և կոլտնտկենտրոնին ծրագիր մշակել ելնելով՝ ա) կոլտնտեսականների արտադրության միջոցների համայնացման չափերի ընդարձակման, բ) կոլտնտեսությունների ստորին ձև-վերը բարձր ձևերի փոխադրելու և գ) գերազանցապես բարձր ձևերի կանոնա-դրությունով կոլտնտեսություններ (արտելներ և կոմունաներ) կազմակերպե-լու տեսանկյունից[3]։

Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի մատնանշված որոշումից պարզ երևում է կարճ ժամանակամիջոցում ՌՍՖՍՀ հացահատիկային առաջավոր շրջանների կոլեկտիվացման տեմպերին հավասարվելու ձգտում, որը բխում էր ՀամԿ(բ)Կ Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեի ընդհանուր գծից։ Այդ նշանակում էր անտեսել երկրամասի առանձնահատկությունները, շրջանցել Անդրկովկասի հանրապետությունների յուրահատուկ պայմանները։ Մինչդեռ հայտնի է, որ Վ. Ի. Լենինը դեռևս 1921 թվականին Կովկասի կոմունիստներին ուղղած իր պատմական նամակում պարզաբանել էր, որ ամենից կարևորն այն է, որպեսզի Անդրկովկասի կոմունիստները հասկանան իրենց հանրապետությունների դրու-թյան յուրահատկության տարբերությունը՝ ՌՍՖՍՀ դրությունից ու պայմանն-

1 ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 905, թ. 4։

2 Նույն տեղում։

3 Տե՛ս նույն տեղում։

րից։ Լենինը Ադրբեջանի, Վրաստանի ու Հայաստանի կոմունիստներին նախազգուշացրել էր, որ պետք է կիրառել Ռուսաստանի փորձի ոչ թե տառը, այլ ոգին, իմաստը, դասերը։ Նա պահանջում էր «Ավելի դանդաղ, ավելի զգույշ, ավելի սիստեմատիկ անցում դեպի սոցիալիզմ,— ահա թե ինչն է հնարավոր ու անհրաժեշտ Կովկասի հանրապետությունների համար՝ ի տարբերություն ՌՍՖՍՀ-ի»[1]։

Թեև Արարատյան դաշտավայրի մի քանի շրջաններ մասամբ հիմք ունեին համատարած կոլեկտիվացման անցնելու համար, այնուհանդերձ հանրապետության շրջանների գերակշռող մասում, այդ թվում նաև Երևանի օկրուգի մեջ մտնող մի շարք շրջաններում համապատասխան նախադրյալներ չկային։ Դարալագյազի, Կոտայքի, Վեդու, Աշտարակի շրջանների, մանավանդ դրանց նախալեռնային ու լեռնային շատ գյուղերի վրա չէր կարելի տարածել համատարած կոլեկտիվացման մասին որոշումը։ Այդ շրջաններում դեռևս մինիմալ նյութա-տեխնիկական պայմաններ չէին ստեղծվել։ Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի մյուս ձևերի զարգացումը պահանջվող մակարդակին չէր հասել և իր տեսակարար կշռով շատ էր ետ մնում դաշտավայրի շրջաններից։ Հետևաբար համատարած կոլեկտիվացումը տարբեր վայրերում իրականացնելու նպատակով անհրաժեշտ էր բաղմակողմանի նախապատրաստական աշխատանք կատարել։ Անտարակույս, կոլտնտեսային շարժման հետագա ծավալման իսկական հաջողությունները պայմանավորված էին առանձին շրջանների նկատմամբ դիֆերենցացված մոտեցում ունենալուց, համատարած կոլեկտիվացման համար նրանց նախապատրաստված լինելու աստիճանը ճիշտ որոշելուց, և հետևաբար դրանից ելնելով համապատասխան ժամկետներ սահմանելուց։

Կոլտնտեսային շարժումը հանրապետությունում որոշ վերելք ունեցավ 1930 թվականի հունվարի սկզբներին, որը հատկապես ուժեղ դրսևորվեց Արարատյան դաշտավայրի շրջաններում։ Այսպես, 1930 թվականի հունվարի առաջին օրերին Ղուրդուղուլու շրջանում կոլտնտեսությունների մեջ էր արդեն աշխատավորների 35 տոկոսը։ Կոլեկտիվացումը հիմնականում ավարտվել էր Փոքր Շահրիար, Քյալագյարխ (Շենավան), Մեծ Շահրիար (Նալբանդյան), Արջարխ (Արևիկ) գյուղերում։ Այդ ժամանակամիջոցում Ղամարլուի շրջանի չքավոր և միջակ տնտեսությունների 25 տոկոսն ընդգրկվել էր կոլտնտեսությունների մեջ, հինգ գյուղերում կոլեկտիվացումը հիմնականում ավարտվել էր։ Էջմիածնի, Հրազդանի, Զանգիբասարի շրջանների շատ գյուղերում աշխատավորների զգալի մասը անշեղորեն բռնել էր հանրային տնտեսության ուղին։

Հունվարի վերջերին Ղուրդուղուլու և Ղամարլուի շրջաններում կոլեկտիվացումը արդեն հիմնականում ավարտվել էր։ Այն զգալի ծավալ էր ընդունել նաև Մեղրու, Էջմիածնի, ինչպես նաև Երևանի, Լենինականի, Լոռու, Սևանի օկրուգների առանձին շրջանների մի շարք գյուղերում։ Սակայն ամբողջ հանրապետությունում կոլտնտեսային շարժումը դեռևս այնպիսի մասսայական բնույթ չէր ստացել, որպեսզի վերաճեր համատարած կոլեկտիվացման։ Մասնավորապես Զանգեզուրում, Աղբաբայի, Ապարանի, Մարտունու, Շամշադինի,

---

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 32, էջ 404։

Կոտայքի, Ախտայի և լեռնային մյուս շրջաններում կոլեկտիվացումն ինչպես հարկն է չէր ծավալվել, որը հիմնականում պայմանավորված էր այդ վայրերի առանձնահատկություններով։ Հանրապետության շատ շրջաններում աշխատավոր գյուղացիության հիմնական մասը, մանավանդ միջակների մեծամասնությունը դեռևս անհրաժեշտ շրջադարձ չէր կատարել դեպի կոլեկտիվ տնտեսությունը։

Կոլտնտեսային շինարարության բնագավառում գոյություն ունեցող ռեալ վիճակը թելադրում էր հապճեպություն չցուցաբերել այդ գործում։ Չնայած Հայաստանի կուսակցական կազմակերպություններն արդեն իրենց ձեռքի տակ ունեին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1930 թվականի հունվարի 5-ի որոշումը, ինչպես նաև այդ որոշումից բխող Անդրերկրկոմի հետագա ցուցումները՝ գյուղի կոլեկտիվացման գործում հանրապետությունների և տարբեր շրջանների առանձնահատկությունները խստորեն հաշվի առնելու մասին, այնուամենայնիվ տեղական կուսակցական կազմակերպությունները կոլեկտիվացման բարձր տեմպեր ընդունեցին։ Իսկ կուսակցական վերադաս մարմինները ժամանակին չկանխեցին այդ սխալ գիծը։ Կարճ ժամանակամիջոցում կոլեկտիվացման բարձր տոկոսի հասնելու ձգտումն ընդհանուր բնույթ ստացավ։ Կոլտնտեսային շարժման ծավալով ու տեմպերով ետ մնացող օկրուգներում պայքար ծավալվեց առաջավոր շրջաններին հասնելու համար։

Անդրերկրկոմի հունվարյան պլենումը 1930 թվականի գարնանացանի և կոլեկտիվացման հարցի մասին ընդունած իր որոշման մեջ ընգծեց, որ կոլտնտեսային շարժումը ծավալելիս «երբեք չպետք է անտեսվեն երկրամասի ազգային, տնտեսական և քաղաքական առանձնահատկությունները, որոնք պայմանավորում են քաղաքական իրադրության և դասակարգային պայքարի ձևերի յուրահատուկ պատկերը երկրամասի առանձին շրջաններում»[1]։

Սակայն այդ դիրեկտիվները կոպիտ կերպով խախտվեցին ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Անդրկովկասի մյուս հանրապետություններում։ 1930 թվականի ընթացքում կոլեկտիվացումը հիմնականում ավարտելու ձգտումը ընդհանուր երևույթ դարձավ։ Ավելին. ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1930 թվականի հունվարի 6-ի որոշման մեջ թույլ տված սխալ դրույթները հասցրին այն բանին, որ ամբողջ հանրապետությունում պայքար ծավալվեց գարնանացանը դիմավորել կոլեկտիվացումը հիմնականում ավարտած։ Դրանով իսկ անտեսվեց նույնիսկ մինչ այդ Կենտկոմի հանձնարարությամբ վերամշակված կոլտնտեսային շինարարության 1930 թվականի ծրագիրը, որի համաձայն հանրապետությունում տարվա վերջին այն պետք է հասներ 30,8 տոկոսի, իսկ ցանքերի համայնացումը՝ 28,3 տոկոսի։ Ընդ որում ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ այդ ծրագրում որոշակի արտահայտություն էր գտել տարբերակված մոտեցումը։ Այսպես, նախագծված էր կոլեկտիվացման մակարդակը Երևանի օկրուգում հասցնել 59,4 տոկոսի, Լենինականի օկրուգում՝ 18,3 տոկոսի, Սևանի օկրուգում՝ 12,5 տոկոսի, Լոռում՝ 18,4 տոկոսի և Զանգեզուրում՝ 8,6 տոկոսի[2]։

Սակայն հունվարի ընթացքում բոլոր օկրուգներում առանց բացառության

---

1 «Խորհրդային Հայաստան», 28 հունվարի 1930 թ.։

2 Տե՛ս նույն տեղում։

այդ տարբերակված մոտեցումը շրջանցվել էր։ Եթե մինչ այդ շատ շրջաններում կոլտնտեսային շարժման հարցում բացակայում էր բարձր տոկոսի հասնելու ծայրահեղ շտապողականությունը, ապա հունվարի ընթացքում և հատկապես փետրվարի սկզբներից տեղերում դրսևորվում է կոլեկտիվացման տեմպերն արագացնելու բացահայտ ձգտում։ Հայաստանի շատ կուսակցական կազմակերպություններ խախտում են իրենց իսկ կողմից մինչ այդ սահմանված կոլտնտեսային շինարարության տեմպի պլանը։

Հայաստանի օկրուգային և շրջանային կազմակերպությունները մրցում էին, թե ով ավելի շուտ և ավելի շատ տնտեսություններ կհամայնացնի, ավելի բարձր տոկոսի կհասնի։ Դրա հետևանքով հանրապետության շատ շրջաններում կոլեկտիվացման տեմպը արագությամբ բարձրանում էր։ 1930 թվականի հունվարի 28-ի տվյալներով կոլեկտիվացված էր տնտեսությունների 27 տոկոսը, իսկ փետրվարի 1-ին կոլտնտեսություններում արդեն միավորված էր 53633 տնտեսություն, կամ աշխատավորական տնտեսությունների 33,5 տոկոսը[1]։

Թեև հողի հանրային մշակման անցնելու գործում երկրի առաջավոր շրջաններում գյուղի աշխատավորների պայքարի հիման վրա զգալի գործ էր կատարվել կոլտնտեսային շինարարության բնագավառում, այնուամենայնիվ այդ դեռևս չէր նշանակում, որ կոլեկտիվացումը համատարած երևույթ էր ամբողջ Միության մեջ։ Մանավանդ ճիշտ չէր այն տեսակետը, որ միջակն ամենուրեք արդեն մասսայաբար մտնում է կոլտնտեսություն։

Համատարած կոլեկտիվացման համար տակավին անպատրաստ Միության շատ մարզերում, այդ թվում նաև Հայաստանում, շտապողականության պատճառով խախտվեց կամավորության լենինյան սկզբունքը։

Խոսելով գյուղացիությանը հանրային տնտեսաձևի մեջ ընդգրկելու հարցի մասին, Վ. Ի. Լենինը նախազգուշացնում էր, որ չի կարելի բռնությամբ սոցիալիզմ փաթաթել գյուղացիների վզին, որ «դեկրետների, օրենքների միջոցով հողի հանրային մշակում մտցնելու փորձը մեծագույն անհեթեթություն կլիներ», որ չի կարելի մասսաների զարգացումից առաջ վազել, այլ անհրաժեշտ է «սպասել մինչև որ այդ մասսաների սեփական փորձից, նրանց սեփական պայքարից կծնի առաջընթաց շարժում»[2]։

1930 թվականի փետրվարի առաջին տասնօրյակի ընթացքում գումարվեցին կոլտնտեսականների օկրուգային համագումարներ, որոնք ամփոփեցին կոլտնտեսային շարժման առաջին արդյունքները։ Երևանի օկրուգի համագումարը գյուղի աշխատավորների ուշադրությունը բևեռեց կոլտնտեսությունները ամրապնդելու, նրանց տնտեսական-արտադրական աշխատանքները կազմակերպելու և զարգացնելու հաջող ավարտելու հարցերի վրա։

Փետրվարին կոլտնտեսային շարժման պատկերը հանրապետությունում խիստ կերպով փոխվեց։ Որպես օրինակ հարկ է հիշատակել, որ Լենինականի օկրուգի Աղբաբայի շրջանը, որտեղ համատարածն անհրաժեշտ հող չուներ, փետրվարի սկզբներին կոլեկտիվացված էր տնտեսությունների 91,2 տոկոսը,

---

1 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 4 փետրվարի 1930 թ.։

2 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 28, էջ 165։

Մոլլագյոքչայի (Անիի) շրջանում՝ 52 տոկոսը[1]։ Այնուհետև, Շամշադինի շրջանում՝ 85 տոկոսը, Իջևանի շրջանում՝ 58 տոկոսը, Ալավերդու շրջանում՝ 45 տոկոսը, Ղարաքիլիսայի շրջանում՝ 40 տոկոսը, իսկ Համամլուի (Սպիտակ) շրջանի յոթ գյուղերում կոլեկտիվացումն արդեն հասնում էր 100 տոկոսի։

Հանրապետության մի շարք առաջավոր՝ Ղուրդուղուլու, Ղամարլուի, Հրազդանի, Էջմիածնի և մի քանի այլ շրջանների համատարած կոլեկտիվացումը փետրվարի կեսերին հիմնականում ավարտվել էր։ Կոլեկտիվացման գործում տեղի ունեցող այդ վազքով էին պայմանավորված այն լուրջ սխալները, որ կատարվեցին ինչպես Միության մի շարք այլ վայրերում, այնպես էլ Հայաստանում։ Կարճատև ժամանակամիջոցում միջակային խավերին կոլեկտիվ տնտեսության մեջ ընդգրկելու ձգտումը ուղեկցվեց վարչարարությամբ, խախտվեց կամավորության սկզբունքը։ Այդ խախտումները հետևանք էին ոչ միայն տեղերի, այլև վերադաս օրգանների սխալ ցուցումների։ Սվերդլովի անվան կոմունիստական համալսարանի ուսանողների հարցերին, 1930 թվականի փետրվարի 9-ին տված իր պատասխաններում, Ի. Ստալինը խորհուրդ էր տալիս «ուժեղացնել կոլեկտիվացման աշխատանքը համատարած կոլեկտիվացում չունեցող շրջաններում»[2]։ «Պրավդա» թերթը իր 1930 թվականի փետրվարի 3-ի առաջնորդող հոդվածում մատնանշում էր, որ 1930—1931 թվականների համար չքավոր և միջակ տնտեսությունների 75 տոկոսով կոլեկտիվացման չափը մաքսիմում չի կարող համարվել։ Հետևաբար հարց էր դրվում ձգտել կոլեկտիվացման ավելի բարձր մակարդակի հասնելու համար։

1930 թվականի փետրվարի 6-ին հրապարակված գյուղատնտեսական արտելի կանոնադրությունը, որը կոչված էր կոլտնտեսային շինարարության ուղեցույց լինելու, պատասխան չէր տալիս այնպիսի կարևոր հարցերի, ինչպիսիք էին կոլտնտեսություն մտնող գյուղացու արտադրության մեջ եղած արտադրական միջոցների և անասունների համայնացման կարգը, կոլտնտեսականներին հատկացվելիք տնամերձ հողային տարածությունների չափը և մի քանի այլ խնդիրներ։ Մինչդեռ տեղական աշխատողները հենց այդ հարցերում էլ թույլ էին տալիս լուրջ սայթաքումներ։ Համայնացվում էին կոլտնտեսականների ոչ ապրանքային անասունները, արտադրական նշանակություն չունեցող շենքերը և այլն։ Շատ վայրերում թերագնահատվում էր հողը համատեղ օգտագործող ընկերությունների անհրաժեշտությունը, հիմնականում կազմակերպում էին արտելային տիպի տնտեսություններ, երբեմն էլ միանգամից կոմունայի անցնելու տենդենցներ էին դրսևորվում։ Հանրային տնտեսության անցնելու գործում շտապողականություն ցուցաբերելը Լենինը համարում էր անթույլատրելի, քանի որ այն ընդունակ էր միայն «ուժեղացնելու միջակ գյուղացիության նախապաշարմունքները նորամուծությունների դեմ»[3]։

Կուլակության վերացումը սերտորեն կապված էր մասսայական կոլեկտիվացման հետ, այն կարող էր իրականացվել միայն համատարած կոլեկտիվացման հիման վրա։ Կուլակությունը, որպես դասակարգի, լիկվիդացնելու քաղաքականությունն իր օրենսդրական ձևակերպումն ստացավ ԽՍՀՄ Կենտգործ-

1 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 4 փետրվարի 1930 թ.։

2 Ի. Ստալին, Երկեր, հատ. 12, էջ 212։

3 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 29, էջ 259։

կոմի և Ժողկոմխորհի 1930 թվականի փետրվարի 1-ի որոշմամբ, որը վերացրեց մինչ այդ գործող այն օրենքը, ըստ որի անհատ տնտեսությանը թույլատրվում էր հողի վարձակալում և վարձու աշխատանքի օգտագործում։ Այդ որոշումը տեղական իշխանության օրգաններին իրավունք էր վերապահում համատարած կոլեկտիվացման վայրերում բռնագրավել կուլակային տնտեսության արտադրական միջոցները, տնտեսական կաուցյները։ Գյուղի հասարակության և իշխանության որոշումով նրանցից առավել թշնամաբար տրամադրվածները արտաքսվում էին հեռավոր վայրեր կամ տվյալ մարզի սահմաններից դուրս։

Սակայն սովետական պետության այդ դիրեկտիվը կենսագործելու բնագավառում՝ տեղերում, այդ թվում նաև Հայաստանի շատ շրջաններում թույլատրվեցին լուրջ սխալներ և խախտումներ։ Այդ խախտումները Հայաստանում արտահայտվեցին ոչ միայն նրանով, որ ապակուլակացում էր իրականացվում նաև այն շրջաններում, ուր համատարած կոլեկտիվացում չէր անցկացվելու, այլև նրանով, որ մի շարք վայրերում խախտումներ դրսևորվեցին անգամ միջակ գյուղացիների նկատմամբ։

Կոմունիստական կուսակցությունն իր որոշումներում բազմիցս մատնանշել էր, որ միջակ գյուղացուն պետք է ցույց տալ հանրային տնտեսության առավելությունները, համոզել կոլեկտիվ տնտեսության մեջ մտնելու հարցում և միաժամանակ ընդգծել էր, որ նրա նկատմամբ պետք է բացառվի որևէ հարկադրանք։

Միջակ գյուղացու նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքի մասին կուսակցության VIII համագումարի ընդունած որոշումներում, որը գրել էր Վ. Ի. Լենինը, ընդգծված էր, որ միջակ գյուղացիներին խառնել կուլակների հետ, նրանց վրա այս կամ այն չափով տարածել այն ձեռնարկումները, «որոնք ուղղված են կուլակության դեմ, նշանակում է ամենակոպիտ կերպով խախտել ո՛չ միայն Սովետական իշխանության բոլոր դեկրետները և նրա ամբողջ քաղաքականությունը, այլև կոմունիզմի բոլոր հիմնական սկզբունքները...»[1]։

1930 թվականի հունվար-փետրվար ամիսներին Միության բազմաթիվ շրջաններում ու մարզերում, այդ թվում նաև Անդրկովկասում, կոլտնտեսային շարժման պրակտիկայում դրսևորված սխալները ցույց տվեցին, որ կուսակցության և Վ. Ի. Լենինի այդ ցուցումները անտեսվել էին։

Կոլտնտեսային շարժման բնագավառում 1930 թվականի առաջին ամիսներին թույլ տրված սխալները միջակ գյուղացիների և չքավորության որոշ մասի մեջ մեծ դժգոհության առիթ ծառայեցին։ Կուլակությունը և հակասովետական մյուս տարրերը չհապաղեցին այդ դժգոհություններն օգտագործելու ընդդեմ սովետական իշխանության և գյուղի սոցիալիստական շինարարության։

Կոլեկտիվ տնտեսության մեջ թափանցելու, կոլտնտեսությունները ներսից քայքայելու կուլակային տարրերի բոլոր փորձերը հանդիպում էին կոմունիստների, կոմերիտականների և կայուն կոլտնտեսականների միահամուռ հակահարվածին։ Այդ ուղղությամբ հիմնականում հաջողություն չունենալով, նրանք իրենց պայքարի տակտիկան ու մեթոդները փոխեցին։ Կուլակությունը փորձեց

---

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 29, էջ 257։

իր նպատակին հասնել նաև տեռորի, պրովոկացիաների ու ահաբեկումների միջոցով։

1930 թվականի սկզբներին կուլակային տարրերը Հայաստանի մի շարք շրջաններում (Ղամարլու, Ապարան և այլն) դիմեցին տեռորիստական ակտերի՝ ուղղված կոլտնտեսային շարժման ակտիվ մասնակիցների դեմ։ Իսկ Դարալագյազի, Վեդու, Մարտունու, Շամշադինի շրջաններում տեղի ունեցան բանդիտական ելույթներ։

Սոցիալիզմի թշնամիները ջանում էին ձախողել հանրապետության 1930 թվականի գարնանացանի գործը, վիժեցնել կոլտնտեսությունների դաշտային աշխատանքները։ Այդ նպատակով նրանք հրդեհեցին Իջևան, Դսեղ, Ջարխեչ (Կույբիշև) ու մի քանի այլ գյուղերի կոլտնտեսությունների և Մարտունու շրջանի վարչական ընկերության անասնակերը։ Առանձին կոլտնտեսություններում փորձեր կատարվեցին կենդանի քաշող ուժը շարքից հանելու, գյուղատնտեսական գործիքները փչացնելու, կոլտնտեսություններում սերմի կուտակման գործը խափանելու ուղղությամբ։

Կոլտնտեսականների արտադրության միջոցների համայնացման բնագավառում թույլ տված սխալներն օգտագործելով, հակակոլտնտեսային տարրերը միջակ գյուղացիներին համոզում էին մինչև կոլտնտեսություն մտնելը վատնել և ոչնչացնել սեփական տնտեսության մեջ եղած անասունները։ Դրա հետևանքով մեծ վնաս հասցվեց անասնաբուծությանը, որի վերականգնումը երկար ժամանակ անհնարին դարձավ։ Բավական է մատնանշել, որ եթե հանրապետության ամբողջ խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը 1928 թվականի հունվարի 1-ի տվյալներով կազմում էր 804,0 հազար գլուխ, ապա 1933 թվականի հունվարի 1-ին այն նվազեց և հասավ 528,0 հազարի, կամ պակասել էր ավելի քան 35,6 տոկոսով։ Մանր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը նույն ժամանակամիջոցի տվյալներով 1.259,0 հազար գլխից նվազեց և հասավ 687,7 հազար գլխի, կամ պակասել էր ավելի քան 45,4 տոկոսով[1]։

Գյուղի կապիտալիստական տարրերը և նրանց շահերն արտահայտողները, հենվելով միջակ գյուղացու մասնավոր սեփականատիրական հոգեբանության վրա և օգտագործելով նրա տատանումները, աշխատում էին միջակին հրահրել չքավորների և բանվոր դասակարգի դեմ, թուլացնել նրանց միջև հաստատված դաշինքը։ Կոլտնտեսային կարգի թշնամիները նպատակ ունենալով ջլատել գյուղի սոցիալիստական վերակառուցման միասնական ճակատը, փորձում էին սեպ խրել կոլտնտեսականների և դեռևս կոլտնտեսություն չմտած աշխատավորության միջև։

Սովետական Միության թշնամիները հույս ունեին, որ կոլտնտեսային շարժման բնագավառում թույլ տված սխալների ու շեղումների հետևանքով առաջացած դժգոհությունները հիմք կծառայեն միջակային խավերին իրենց հետևից տանելու համար։ Սակայն այդ հույսերը իրենց հիմքում ռեալ հող չունեին։

Աշխատավոր գյուղացիությունը համոզվեց, որ կոլտնտեսային շարժման բնագավառում դրսևորված շտապողականությունը, վարչարարությունը և մյուս

---

1 Տե՛ս «Сельское хозяйство Армянской ССР», էջ 345։

կարգի շեղումները կոմունիստական կուսակցության լենինյան գծի խախտումներ էին, որոնց դեմ կուսակցությունը հետևողական պայքար էր մղում։

Կոլեկտիվ տնտեսության շինարարության ասպարեզում, թե նրա շարժման ծավալմանն աջակցելու գործում, թե նրանում կատարված սխալների վերացման ուղղությամբ հսկայական դեր կատարեց բանվոր դասակարգը՝ էլ ավելի ամրապնդելով իր դաշինքը գյուղի աշխատավորության հետ։

2. ԿՈԼՏՆՏԵՍԱՅԻՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ՈՒ ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ԴԱՇԻՆՔԻ ՀԵՏԱԳԱ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ

Մանրատված հողագործության սոցիալիստական վերակառուցումը շատ ջանքեր էր պահանջում նաև բանվոր դասակարգից։ Առանց բանվոր դասակարգի անմիջական, բազմակողմանի, ակտիվ օգնության ու աջակցության, անհնարին էր գյուղում սոցիալիստական շինարարության ծավալումը։

Բանվոր դասակարգի դերը վճռական էր ոչ միայն վերակառուցվող գյուղատնտեսության համար նյութա-տեխնիկական բազա ստեղծելու, արտադրողական ուժերը արագ զարգացնելու գործում, այլև խոշոր, կոլեկտիվ տնտեսությունների ղեկավարությունը բարելավելու նպատակով կադրերով օգնելու, գյուղի չքավոր և միջակ խավերին կոմունիստական ոգով դաստիարակելու բնագավառում։ Բանվոր դասակարգի առջև խնդիր էր դրված օգնել գյուղին՝ կոլեկտիվացման ընթացքում գոյություն ունեցող դժվարությունները հաղթահարելու համար։

Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման մասսայական շարժման առաջին շրջանում հիմնական դժվարությունը տնտեսության տեխնիկական բազայի հետամնացությունն էր։ Գյուղի սոցիալիստական վերակառուցման համար նյութա-տեխնիկական բազայի ստեղծումը վճռական և առաջնակարգ նշանակություն էր ստանում։ Այս կարևորագույն պրոբլեմի լուծումը կուսակցությունից և բանվոր դասակարգից պահանջում էր ուժերի հսկայական լարում։

Կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի 1929 թվականի նոյեմբերյան պլենումը, կարևոր նշանակություն տալով սոցիալիստական գյուղատնտեսության նյութա-տեխնիկական բազայի ստեղծմանը, որոշեց արագ տեմպերով կառուցել տրակտորային և գյուղատնտեսական բարդ տեխնիկայի արտադրության մի շարք նոր գործարաններ։ Կառուցվեցին Ստալինգրադի, Խարկովի, Չելյաբինսկի տրակտորային, Ռոստովի, Սարատովի և այլ գյուղատնտեսական մեքենաշինության գործարանները, որոնք սոցիալիստական գյուղատնտեսությունը զինեցին ժամանակակից առաջավոր տեխնիկայով։

Գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերափոխումների բնագավառում գոյություն ունեցող դժվարությունների թվում առանձնակի սրությամբ էր դրված ղեկավար կադրերի պակասը լրացնելու հարցը, որի հզոր ռեզերվներից էր բանվորությունը։ Կոլտնտեսային շարժման մեջ բանվոր դասակարգի ղեկավար դերը ամրապնդելու համար անհրաժեշտ էր օգտագործել այդ ռեզերվը։ Կոլեկտիվ տնտեսություններում և կոլտնտեսային սիստեմի բոլոր օղակներում, որպես կազմակերպիչներ ու ղեկավարներ, հարկավոր էր վճռականորեն առաջ-

քաշել բանվորներին։ Իսկ դա, անտարակույս, հնարավորություն կտար «կոլտնտեսային շարժումը հասցնել ավելի բարձր աստիճանի և արագորեն անցնել իսկական սոցիալիստական հողագործության»[1]։

Սոցիալիստական գյուղատնտեսությունը ղեկավարող կադրերով ապահովելու անհրաժեշտությունից ելնելով ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի նոյեմբերյան պլենումը անհրաժեշտ համարեց մոտակա ամիսների ընթացքում գյուղ ուղարկել կազմակերպչական-քաղաքական փորձ ունեցող 25 հազար բանվոր՝ կոլտնտեսություններում, մեքենա-տրակտորային կայաններում, փնջային միավորումներում և այլ բնագավառներում աշխատելու համար[2]։

Առաջավոր, փորձված բանվորներ գյուղ ուղարկելու մասին կուսակցության որոշումը հնչեց որպես բանվոր դասակարգին ուղղված կոչ։ Ինչպես Միության արդյունաբերական կենտրոնների, այնպես էլ Սովետական Հայաստանի բազմաթիվ առաջավոր բանվորներ, կուսակցության պահանջը կատարելու նպատակով ցանկություն հայտնեցին գնալ գյուղ՝ կոլտնտեսային շինարարության գործին աջակցելու համար։

Գյուղին օգնելու գործում կուսակցական կազմակերպությունների հետ միասին մեծ աշխատանք էին կատարում արհեստակցական միությունները և կոմերիտմիությունը։ Հայաստանի արհեստակցական միությունների խորհուրդը հատուկ որոշում ընդունեց գյուղ ուղարկել առաջավոր բանվորներ՝ գարնանացանի նախապատրաստման աշխատանքներին և կոլտնտեսային շարժմանն օգնելու համար։ Որոշման իրագործումը ապահովելու նպատակով միությունը կոչ արեց արհմիության կազմակերպություններին և հանրապետության բանվոր դասակարգին՝ բոլոր հնարավոր միջոցներով աջակցել գյուղ մեկնող բանվորներին, որպեսզի նրանք պատվով կատարեն իրենց վրա դրված պարտականությունները։

Գյուղ ուղարկված բանվորությունը կարևոր միջոցառումներ ձեռնարկեց և գործնական աջակցություն ցույց տվեց իրենց տնտեսությունը հանրային սկզբունքով վերակառուցելու նպատակով պայքարի դուրս եկած չքավորներին և միջակներին։ Արհմիութենական և կոմերիտական կազմակերպությունները էլ ավելի ուժեղացրին շեֆական աշխատանքները։ Գյուղ ուղարկվող բանվորական բրիգադների կազմակերպումը լայն թափ ստացավ։ Երևանի, Լենինականի, Ալավերդու, Զափանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների և երկաթուղու բանվորների նախաձեռնությամբ առանձնացվեցին բազմաթիվ բրիգադներ։

Կոլտնտեսային շարժմանը և գարնանացանին օգնելու նպատակով սոցիալիստական մրցություն ծավալելու նախաձեռնությամբ հանդես եկան Լենինականի դեպոյի բանվորները։ Այդ կապակցությամբ նրանք նամակով դիմեցին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմին և հանրապետության բանվոր դասակարգին։

Նրանք որոշեցին կազմակերպել մի շարք շաբաթօրյակներ, որից ստացվող դումարը տրամադրել կոլտնտեսությունների համար մեքենաներ և տրակտորներ ձեռք բերելու նպատակին։ Դրա հետ միասին նրանք պարտավորվեցին կատարել և գերակատարել իրենց արտադրական պլանները, գյուղ գնացող բան-

---

1 «ՍՄԿՊ-ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն II, էջ 819—820։

2 Տե՛ս նույն տեղում։

վորների դազգահները անգործ չթողնել, նրանց փոխարեն առաջ քաշել նոր բանվորներ և պատրաստել որակյալ կադրեր[1]։

Ընդունելով այդ պարտավորությունները, նրանք մրցման հրավիրեցին Լենինականի տեքստիլ կոմբինատի, մեխանիկական գործարանի, Ալավերդու և Ղափանի պղնձագործ, Երևանի «Արարատ», մեխանիկական և հանրապետության մյուս ձեռնարկությունների բանվորներին՝ իրենց օրինակով օգնություն կազմակերպել կոլեկտիվ շարժման գործին[2]։

Լենինականի դեպոյի բանվորների մրցահրավերը լայն արձագանք գտավ Հայաստանի բանվոր դասակարգի մեջ։ Գյուղում աշխատելու ցանկություն հայտնեցին Երևանի «Արարատ», կաշվի, հացի, ծխախոտի գործարանների և տպարանի շատ բանվորներ։ Գյուղի սոցիալիստական վերակառուցման գործին աջակցելու ցանկությամբ զգալի թվով բանվորներ հանդես եկան նաև Լենինականի, Ալավերդու, Ղափանի արդյունաբերական ձեռնարկություններից և երկաթուղուց։

Հայաստանի կուսակցական, արհեստակցական միության և կոմերիտական կազմակերպությունների ջանքերով կազմակերպվեց և գյուղ մեկնեց 169 բրիգադ՝ կարճատև ժամանակով գյուղում աշխատելու համար։ Այդ բրիգադներում ընդգրկված էր մոտ 970 բանվոր և ծառայող[3]։ Գյուղ մեկնող բանվորների համար Երևանում, Լենինականում, Ալավերդում և Ղափանում 1930 թվականի հունվարի 1-ից կազմակերպվեցին կարճատև դասընթացներ, որոնց նպատակն էր տալ նրանց գյուղատնտեսական համապատասխան գիտելիքներ։

Կոլտնտեսային շարժման և գարնանացանի աշխատանքներին աջակցելու նպատակով փոխադարձ օգնությամբ հանդես եկան Անդրկովկասի եղբայրական հանրապետությունների բանվորները։ Բաքուն Հայաստան ուղարկեց ավելի քան հարյուր բանվոր, որոնցից կազմակերպվեց ինը բրիգադ տարբեր շրջաններում աշխատելու համար։ Առաջավոր բանվորներ եկան նաև Վրաստանից։

Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը 1930 թվականի հունվարի սկզբներին որոշում ընդունեց կոլտնտեսային շինարարությունն անհրաժեշտ կադրերով ապահովելու մասին։ Այդ որոշման հիման վրա կազմակերպվեցին մի շարք կուրսեր ու դասընթացներ, որոնք ընդգրկում էին մի քանի հազար մարդ։ Այսպես, կազմակերպվեցին կոլտնտեսային հաշվային աշխատողների կուրսեր՝ 200 ունկնդիրներով։ Մեկամսյա կուրսեր դասընթացի միջոցով պատրաստվեց խոշոր կոլտնտեսությունների 60 նախագահ։ Տեղում չքավոր և միջակ ակտիվ գյուղացիների համար կազմակերպվեցին դասընթացներ, որոնք ընդգրկում էին մոտ վեց հազար ունկնդիրներ։ Կարճատև կուրսեր կազմակերպվեցին նաև խրճիթվարների, բանվորական և կոմերիտական բրիգադների անդամների, կանանց պատգամավորական ժողովների մասնակիցների համար։

Բանվոր դասակարգի լայն խավերը ակտիվորեն մասնակցում էին գյուղի կոլեկտիվացման անմիջական աշխատանքներին, աջակցում էին կուսակցությանը և աշխատավոր գյուղացիներին գյուղում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական արմատական փոփոխությունները հաղթական ավարտին հասցնելու

1 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 28 դեկտեմբերի 1929 թ.։

2 Տե՛ս նույն տեղում։

3 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 15, գ. 4, թ. 3։

գործում։ Կոլտնտեսային շինարարությունը փորձված կադրերով ապահովելու համար կարևոր նշանակություն ունեցավ 25-հազարականների շարժումը։ Գյուղ մեկնեցին 66 քսանհինգհազարականներ, որոնցից 36-ը հաստատվեցին կոլտնտեսության նախագահներ, հինգը՝ նախագահի տեղակալներ, իսկ մյուսները վարում էին կոլտնտեսության վարչության անդամների և այլ պարտականություններ[1]։

Կուսակցության և բանվոր դասակարգի պատվիրակները՝ քսանհինգհազարականները, գյուղ մեկնեցին կոլտնտեսային շարժման ամենալարված պահին, երբ գյուղի սոցիալիստական վերակառուցումը թևակոխել էր իր վճռական փուլը։ Համատարած կոլեկտիվացման հիման վրա տեղի էր ունենում կուլակի, որպես դասակարգի, վերացումը։ Գյուղի սոցիալիստական վերափոխումների հաղթանակի համար մղվող պայքարի այդ լարված իրադրության պայմաններում կոլտնտեսականները բանվոր դասակարգի պատվիրակներին լայն աջակցություն էին ցուցաբերում։

Հենվելով կոլտնտեսական ակտիվի վրա, կուսակցական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ ու աջակցությամբ քսանհինգհազարականները բեղմնավոր գործ ծավալեցին կոլտնտեսային արտադրությունը կազմակերպելու, աշխատուժը արտադրության մեջ դասավորելու և կոլտնտեսությունները կազմակերպչորեն ու տնտեսապես ամրապնդելու ուղղությամբ։ Նրանցից շատերն աչքի ընկան իրենց կազմակերպչական ունակություններով, դեպի հանրային տնտեսությունը ցուցաբերած հոգատարությամբ։ Դրանով էլ պայմանավորվեց կոլտնտեսականների վստահությունը և հարգանքը դեպի բանվոր դասակարգի այդ պատվիրակները՝ կոլտնտեսության բարեխիղճ ղեկավարները։

Շրջանային կենտրոն Աշտարակ ավանի Ստ. Շահումյանի անվան կոլտնտեսության անդամներն իրենց տնտեսության վարչության նախագահ ընտրեցին Երևանի կենտրոնական արհեստագործական դպրոցի գլխավոր վարպետ, բազմամյա խառատ Սերգեյ Վարդանյանին, որի ջանքերի շնորհիվ կոլտնտեսությունը կազմակերպչորեն ամրապնդվեց և ձեռք բերեց տնտեսական զգալի հաջողություններ։

Երկրի տարբեր մարզերում ու շրջաններում, այդ թվում նաև Հայաստանում քսանհինգ հազարականների կատարած աշխատանքը բարձր գնահատության արժանացավ։ Բազմաթիվ դժվարությունների հաղթահարման ճանապարհով նրանք հսկայական աշխատանք կատարեցին կոլտնտեսային շինարարության բնագավառում թույլ տված սխալների վերացման ուղղությամբ, կոլտնտեսային կարգի ամրապնդման, աշխատանքի կազմակերպման, կուլակության դեմ մղված պայքարի և այլ բնագավառներում։ Քսանհինգհազարականների շարժումն իրեն հիմնովին արդարացրեց։

Սոցիալիստական շինարարության մեջ գյուղի աշխատավորության լայն զանգվածներին ներգրավելու գործում մեծ էր նաև լենինյան կոմերիտմիության դերը։ Դեռևս կուսակցության XV համագումարն իր որոշումներում մատնանշելով կոմերիտմիության անելիքը գյուղի սոցիալիստական շինարարության բնագավառում, խնդիր դրեց նրա առաջ՝ լայն աշխատանք ծավալել գյուղատնտ-

1 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 15, գ. 4, թ. 5։

տեսության վերելքի ու կոլեկտիվացման, կուլտուրական լայն նախաձեռնության զարգացման և նոր կադրերի աճեցման ուղղությամբ։

Ելնելով կուսակցության XV համագումարի որոշումներից, ՀամԼԿԵՄ VIII համագումարը (1928) կոնկրետ ծրագիր մշակեց երկրի ինդուստրացման և գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման գործում կոմերիտմիության մասնակցության վերաբերյալ։ Գյուղի սոցիալիստական վերակառուցման մասին իր որոշումներում համագումարը մատնանշեց, որ կոլտնտեսային շինարարությանը մասնակցելու հարցը պետք է դրվի ամբողջ միության ուշադրության կենտրոնում և դառնա յուրաքանչյուր բջիջի ու կազմակերպության կարևորագույն գործը։

Ձեռնամուխ լինելով համագումարի որոշումների անմիջական իրականացմանը, կոմերիտմիությունը մեծ աշխատանք կատարեց ինչպես կոլտնտեսային մասսայական շարժման նախադրյալների նախապատրաստման, այնպես էլ նրա ծավալման շրջանում։ Գյուղական կազմակերպությունների հետ միասին կոլտնտեսային շինարարությանն ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեցին նաև արդյունաբերական ձեռնարկությունների, պետական հիմնարկների և ուսումնական հաստատությունների կոմերիտականներն ու արտամիութենական երիտասարդությունը։

Գարնանացանի աշխատանքներին օգնելու, հանրային տնտեսությունն ամրապնդելու և գյուղատնտեսության մեքենայացման մակարդակը ընդհանրապես, բամբակագործությանն առանձնապես բարձրացնելու ուղղությամբ կարևոր նախաձեռնություն դրսևորեց Երևանի կոմերիտական կազմակերպությունը։ 1929 թվականի դեկտեմբերի վերջերին տեղի ունեցած քաղաքային ակտիվի ընդունած որոշմամբ Երևանի կազմակերպությունը հանդես եկավ կոմերիտական տրակտորային շարասյուն ստեղծելու առաջարկությամբ։ ՀԼԿԵՄ Կենտկոմը դիմեց հանրապետության կոմերիտմիությանը՝ ձեռնամուխ լինել Երևանի կազմակերպության առաջարկը կարճ ժամանակամիջոցում իրականացնելու գործին։ ՀԼԿԵՄ Կենտկոմը որոշեց կոմերիտմիության նախաձեռնությամբ հավաքվելիք նյութական միջոցներով կազմակերպել տրակտորային երկու շարասյուն՝ Էջմիածնի և Հրազդանի շրջաններին հանձնելու համար։

Տրակտորային շարասյան կազմակերպման մասին Երևանի կոմերիտականների նախաձեռնությունը լայն արձագանք գտավ Հայաստանի կոմերիտական կազմակերպություններում։ Մի շարք կոմերիտական կազմակերպությունների միջոցով կոլտնտեսությունների համար գնվեցին նաև գյուղատնտեսական այլ մեքենաներ ու գործիքներ։ Լենինականի կազմակերպությունը, օրինակ, հատուկ ֆոնդ ստեղծեց 10 սերմացուիչ և 15 գութան ձեռք բերելու համար։ Սիսիանի շրջանի կոմերիտական բջիջները գնեցին և կոլտնտեսություններին հանձնեցին 12 գութան, Ղափանի կազմակերպությունը՝ 9 գութան և այլն։

Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման և գարնանացանի աշխատանքներին օգնելու նպատակով ՀԼԿԵՄ Երևանի քաղաքային կոմիտեն կազմակերպեց և գյուղ ուղարկեց երեք շրջիկ վերանորոգման արհեստանոց, տասը երիտասարդական բրիգադ՝ բաղկացած 50 կոմերիտականներից և արտամիութենական բանվոր-երիտասարդներից։ Զանգեզուրի, Լոռի-Փամբակի, Լենինականի օկրուգների և մյուս շրջանների գյուղերում աշխատում էին բազմաթիվ կոմերի-

տական բրիգադներ, որոնք ընդգրկում էին հարյուրավոր բանվոր-երիտասարդներ, ուսուցիչներ, ուսանողներ և կոմերիտական էնտուզիաստներ։

Երիտասարդությունը հանդիսանում էր գյուղի ազգաբնակչության առավել դրագետ մասը. նա առաջինը տիրապետեց մեքենան վարելու գործին։ Բնականաբար նա էլ հանդիսացավ գյուղատնտեսական արտադրության մեջ առաջավոր տեխնիկայի ներդրման նախաձեռնողը։ Հայաստանի առաջին ՄՏԿ-ի մեխանիզատորները Ղուրդուղուլու շրջանի երիտասարդներն էին։

1930 թվականի փետրվարի կեսերին Ղուրդուղուլու, Ղամարլվի, Հրազդանի, Էջմիածնի, Աշտարակի, Կոտայքի, Վեդու, Մեղրու շրջանների կոմերիտականների ավելի քան 90 տոկոսը գտնվում էր կոլտնտեսությունների մեջ։ Լենինականի օկրուգի 4500 կոմերիտականներից կոլտնտեսականներ էին 3200-ը։

Գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման գործին ակտիվ մասնակցություն էր ցույց տալիս նաև գյուղի արտամիութենական երիտասարդությունը։ Կոմերիտմիության գլխավորությամբ երիտասարդության լայն զանգվածները, մանավանդ համատարած կոլեկտիվացման շրջաններում, ընդգրկվել էին կոլտնտեսային շարժման մեջ։

Գյուղի սոցիալիստական վերակառուցումը նոր, էլ ավելի կարևոր խնդիրներ դրեց պետական իշխանության տեղական օրգանների՝ շրջանային և գյուղական սովետների առջև։ Կոլեկտիվ տնտեսությունների կազմակերպումը ոչ միայն չէր բացասում, այլ ենթադրում էր դասակարգային պայքարի սրում, կուլակության և հակասովետական տարրերի թե քողարկված և թե բացահայտ դիմադրության ակտիվացում։ Այս հանգամանքներն ինքնին թելադրում էին համապատասխանաբար վերակառուցել սովետների աշխատանքը, ուժեղացնել նրանց դերը։

Մինչդեռ համատարած կոլեկտիվացման առնչությամբ ի հայտ են գալիս տենդենցներ՝ գյուղական սովետները լուծարքի ենթարկելու, նրանց իրավունքները կոլեկտիվ տնտեսությունների վարչություններին հանձնելու մասին։ Ակնհայտ է, որ սովետները կոչված էին մոբիլիզացնելու, կազմակերպելու և գլխավորելու բատրակների, չքավոր և միջակ գյուղացիների նախաձեռնությունը՝ գյուղի արտադրա-տնտեսական կյանքը սոցիալիստական հիմունքներով վերակառուցելու համար։ Իսկ կոլեկտիվ տնտեսությունները և նրանց վարչությունները, որպես արտադրական միավորումներ, ամենևին չէին կարող և չպետք է հակադրվեին գյուղական սովետներին, որոնք եղել և շարունակում էին մնալ որպես պետական իշխանության տեղական մարմիններ։ Դրանից հետևում է, որ գյուղական սովետները լուծարքի ենթարկելու, նրանց ղեկավար դերը թուլացնելու կամ նսեմացնելու թե բացահայտ և թե սքողված փորձերը սխալ էին ու վնասակար։

Այդ կարգի տրամադրությունները չէին կարող իրենց բացասական ազդեցությունը չունենալ գյուղական սովետների աշխատանքի վրա։ Որոշ գյուղսովետներ չկարողացան գլխավորել կոլտնտեսային շարժման գործը, կամ թույլ մասնակցություն ունեցան գյուղի սոցիալիստական վերափոխումների իրականացման առաջին շրջանի բուռն իրադարձություններին, իսկ երբեմն էլ գնացին շարժման հետևից, իսկ որոշ գյուղսովետներ թույլ տվեցին սովետական օրինականության լուրջ խախտումներ. երբեմն ունեղրկեցին միջակ գյուղացինե-

ին, նույնիսկ նրանցից ոմանց գյուղից և շրջանից արտաքսելու որոշումներ ընդունեցին։

Պայքարելով գյուղական սովետների դերը թուլացնելու, կամ այն նսեմացնելու բոլոր տեսակի տենդենցների դեմ, կուսակցությունը և կառավարությունը լուրջ միջոցներ ձեռնարկեցին գյուղական սովետների աշխատանքը վերակառուցելու, նրանց դերը ուժեղացնելու ուղղությամբ։

3. ՊԱՅՔԱՐ ԿՈԼՏՆՏԵՍԱՅԻՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԴԺՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ԵՎ ՍԽԱԼՆԵՐԻ ՎԵՐԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Կոլտնտեսային շարժման մեջ կամավորության սկզբունքի խախտման հետևանքով աշխատավոր գյուղացիների շրջանում առաջացած դժգոհությունները 1930 թվականի փետրվարի կեսերից ավելի ակնառու բնույթ ստացան։ Ինչպես ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը, այնպես էլ Անդրֆեդերացիայի և հանրապետությունների կուսակցական ու սովետական վերադաս մարմինները այդ մասին տեղերից բազմաթիվ լուրջ ահազանգեր էին ստանում։ Ստեղծված իրադրությունը թելադրում էր դիմել կտրուկ միջոցների՝ թույլ տված սխալներն ու աղավաղումները վերացնելու համար։

Կոլտնտեսային շարժման բնագավառում Անդրկովկասի հանրապետություններում թույլ տված սխալները վերացնելու անհրաժեշտությունը հարկադրեց ՀամԿ(բ)Կ Անդրերկրկոմին, չնայած ուշացումով, 1930 թվականի փետրվարի 6-ին անդրադառնալ այդ հարցին և հատուկ որոշում ընդունել։ Կոլեկտիվացման տեմպը որոշելիս, ասված էր այդ որոշման մեջ, ոչ մի դեպքում թույլ չտալ Սովետական Միության հացահատիկային առաջավոր շրջանների փորձի փոխադրումը Անդրկովկաս, հետևապես երկրամասի բազմաթիվ առավել հետամնաց շրջանների կոլեկտիվացման տեմպը առայժմ չի կարող հասցվել երկրի առաջավոր շրջանների կոլեկտիվացման տեմպին[1]։

Անդրերկրկոմը պահանջեց անհապաղ դադարեցնել կոլեկտիվացման ձևական տոկոսների ետևից ընկնելու պրակտիկան, որ նկատվում էր մի շարք շրջաններում։ Այնուհետև խնդիր դրվեց անհետաձգելիորեն վերանայել այն գավառների ու գավառակների ցանկը, որոնց վերաբերյալ մինչ այդ որոշումներ էին ընդունվել 1930 թվականի գարնանը համատարած կոլեկտիվացումն ավարտելու մասին[2]։

1930 թվականի փետրվարի 11-ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի նախագահությունը նոր որոշում ընդունեց համատարած կոլեկտիվացմանը պատրաստ շրջանների մասին, որոնց թվին դասվեցին Երևանի օկրուգից՝ Ղուրդուղուլու, Հրազդանի, Ղամարլուի, Էջմիածնի, Աշտարակի և Մեղրու, Լենինականի օկրուգից՝ Դուզքենդի և Մոլլա-Գյոգչայի, Լոռու օկրուգից՝ Ստեփանավանի և Իջևանի, իսկ Սևանի օկրուգից՝ Նոր Բայազետի (Կամո) շրջանները[3]։

---

1 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 11 փետրվարի 1930 թ.։

2 Տե՛ս նույն տեղում։

3 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 905, թ. 34։

Այդ որոշումը, սակայն, շրջանցեց կատարված և շարունակվող սխալները, չկանխեց այն հապճեպությունը, որ համակել էր տեղերի աշխատողներին ոչ միայն համատարածի ենթակա, այլև նրանից դուրս գտնվող շրջաններում։ Այդ է հաստատում այն փաստը, որ մինչև կոլտնտեսություններից գյուղացիների արտաՀոսքի սկսվելը Հանրապետությունում արդեն կազմակերպվել էր 668 կոլտնտեսություն, որոնք ընդգրկում էին աշխատավորական տնտեսությունների 63,0 տոկոսը։

1930 թվականի փետրվարի 20-ին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի կողմից հրավիրված երկրամասային և նահանգային մի շարք կուսակցական կազմակերպությունների ղեկավարների խորհրդակցությունը դատապարտեց կոլտնտեսային շարժման մեջ դրսևորված շտապողականությունը և պահանջեց իրականացնել անհետաձգելի ձեռնարկումներ՝ կոլտնտեսային շինարարությունը ճիշտ հունի մեջ դնելու համար։ Կուսակցության Կենտկոմը փետրվարի վերջերին որոշում ընդունեց տնտեսապես հետամնաց ազգային հանրապետությունների և մարզերի, այդ թվում նաև Անդրկովկասի կոլեկտիվացման հարցի մասին։ Որոշման մեջ ընդգծվում էր, որ առաջավոր հացահատիկային շրջանների կոլեկտիվացման փորձը չի կարելի մեխանիկորեն փոխադրել տնտեսապես համեմատաբար հետամնաց, դեռևս անհրաժեշտ նախապատրաստություն չունեցող ազգային հանրապետություններն ու շրջանները։ Կենտկոմը պարզաբանեց, որ ելնելով այդ շրջանների ազգային և տնտեսական առանձնահատկություններից՝ կոլեկտիվացումը պետք է իրականացնել ավելի դանդաղ տեմպերով, որ ներկա էտապում գլխավոր ուշադրությունը պետք է բևեռել նախապատրաստական աշխատանքների վրա։

Գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման գործում թույլ տված սխալների ուղղման և կոլտնտեսությունների ամրապնդման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ 1930 թվականի մարտի 2-ին հրապարակված գյուղատնտեսական արտելի նոր կանոնադրությունը։ Այդ կանոնադրության մեջ արդեն հաշվի էր առնված գյուղացիների արտադրական միջոցների համայնացման հարցի մեջ պարզություն մտցնելու պահանջը։ Կոլտնտեսային շինարարության տվյալ փուլում հիմնական ձև էր համարվում գյուղատնտեսական արտելը, որի մեջ համայնացվելու էին գյուղացու բանող անասունները, գյուղատնտեսական մեքենաները, տնտեսական նշանակություն ունեցող շենքերը։ Համայնացման ենթակա չէին բնակելի կառույցները, տնամերձ հողամասը, մանր անասունները, թռչունները և այն գործիքները, որոնք անհրաժեշտ էին տնամերձը մշակելու համար։ Կոլտնտեսականին իրավունք էր տրվում ունենալ մի կով։

1930 թվականի մարտի 9-ին և 14-ին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը կարևոր որոշումներ ընդունեց ուղղված կոլտնտեսային շարժման բնագավառում կատարված սխալների բացահայտմանն ու դրանց դեմ մղվող պայքարի կազմակերպմանը։ Կենտկոմը իր մարտի 14-ի որոշման մեջ առանձնապես մատնանշում էր, որ կատարված սխալներն ու կուսակցության գծի ծռումները «այժմ հանդիսանում են կոլտնտեսային շարժման հետագա աճման հիմնական արգելակը և ուղղակի օգնություն մեր դասակարգային թշնամիներին»[1]։ Կենտկոմը կուսակ-

1 «ՍՄԿՊ-ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն II, էջ 846։

ցական կազմակերպություններից պահանջում էր անհապաղ վերացնել այդ սխալները, շտկել կուսակցության գծի ծռումները, որոնք ոչ մի կապ չունեն կուսակցության քաղաքականության հետ[1]։

Կոլտնտեսականների նյութական շահագրգռվածությունը բարձրացնելու և կոլտնտեսություններն ամրապնդելու գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ կուսակցության ու կառավարության որոշումը՝ կոլտնտեսություններին և կոլտնտեսականներին մի շարք արտոնություններ տալու մասին։ 1930 թվականի ընթացքում կոլտնտեսություններին 500 միլիոն ռուբլու վարկ տրամադրելու վերաբերյալ Միության Կենտգործկոմի և Ժողկոմխորհի որոշումը հանդիսացավ կարևոր ազդակներից մեկը՝ կոլտնտեսային շինարարության զարգացմանը նոր թափ հաղորդելու և նրա համար նոր վերելք խթանելու ուղղությամբ։

Ստեղծված պայմաններում անհրաժեշտ էր ամրապնդել կոլտնտեսային կարգը, զարգացնել գյուղատնտեսության սոցիալիստական սեկտորը, ապահովել գարնանացանի նախապատրաստումն ու հաջող ավարտումը։ Այդ խնդիրների հաջող կենսագործումը հնարավոր էր միայն այն դեպքում, եթե մինչև վերջ վերացվեին կատարված սխալները։ Այդ խնդիրների լուծումն իր հերթին թելադրում էր իրականացնել մի շարք կարևոր գործնական միջոցառումներ՝ կուսակցական կազմակերպությունների աշխատանքը վերակառուցելու, գյուղական սովետների աշխատանքը աշխուժացնելու, նրանց դերը բարձրացնելու, համապատասխան կադրերով իշխանության ներքին օղակներն ապահովելու ուղղությամբ։

Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը, հանրապետության կուսակցական կազմակերպությունները իրենց ամբողջ աշխատանքը վերադասավորեցին կուսակցության դիրեկտիվների տեսանկյունով, ձեռնարկվեցին մի շարք միջոցառումներ կոլտնտեսային շինարարության հետագա առաջընթացը լենինյան կամավորության սկզբունքներով կազմակերպելու ուղղությամբ։ Այս առումով կարևոր նշանակություն ունեցավ հանրապետության շրջանացնացումը և օկրուգների վերացումը, որը հնարավորություն ընձեռեց ղեկավարությունը մոտեցնել գյուղին, կոլտնտեսությանը։ Զգալի թվով նոր ձեռնահաս կադրերով ուժեղացվեց շրջանային և գյուղական սովետների ղեկավար կազմը։ Գյուղական սովետներին, կոլտնտեսություններին և կոոպերատիվ մյուս կազմակերպություններին առընթեր գոյություն ունեցող բատրակա-չքավորական խմբակների աշխատանքը բարելավվեց, զգալիորեն բարձրացվեց նրանց դերը գյուղի տնտեսական, պետական, կոոպերատիվ և կուլտուրական աշխատանքների բնագավառում։

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի նախագահությունը 1930 թվականի ապրիլի 15-ին քննարկեց կոլտնտեսային շարժման մեջ կատարված սխալների վերացման ընթացքը։ Հայաստանի Կենտգործկոմը և կառավարությունը հատուկ հանձնաժողովների միջոցով զբաղվեցին ապակուլակացման առնչությամբ կատարված սխալների ուղղման հարցով։

Այդ հանձնաժողովների կատարած դրական աշխատանքով միջակ գյուղացիների նկատմամբ թույլ տված խախտումները մայիս-ապրիլ ամիսներին հիմնականում վերացվեցին։ Հանրապետության ութ շրջաններում ապակուլա-

---

1 Տե՛ս «ՍՄԿՊ-Ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն II, էջ 846։

կացված 446 տնտեսությունից 256-ը ճանաչվեցին որպես միջակ աշխատավորական տնտեսություններ և վերականգնվեցին նրանց բոլոր իրավունքները[1]։ Այսպես, Ալավերդու շրջանում որպես կուլակի ունեզրկվել էր 48 տնտեսություն, սակայն հանձնաժողովների կատարած ստուգումը պարզեց, որ դրանք բոլորն էլ աշխատավորական տնտեսություններ էին և նրանց իրավունքները վերականգնվեցին։ Դարալագյազի շրջաններում ունեզրկված 22 տնտեսությունից միայն մեկն էր կուլակային։ Ղափանի շրջանի մի քանի գյուղերում կատարված ապակուլակացումը ամբողջությամբ չեղյալ համարվեց։ Իջևանի շրջանից ապակուլակացված տնտեսություններից միջակ էին 93 տոկոսը, Շամշադինի շրջանից՝ ավելի քան 80 տոկոսը, Ստեփանավանի շրջանից՝ 56 տոկոսը, Մոլլա-Դյոգչայի շրջանից՝ ավելի քան 44 տոկոսը, Ղուրդուղուլու շրջանից՝ 23 տոկոսը և այլն[2]։

Շատ կոլտնտեսություններ, որոնք կազմակերպվել էին հապճեպորեն, վարչարարական մեթոդներով՝ քայքայվեցին։ Զգալի թվով կոլտնտեսություններ էլ, որպես ոչ կենսունակ տնտեսություններ, վերադաս մարմինների որոշմամբ վերացվեցին։ Կոլտնտեսությունները մեծ մաղում տվեցին, որը հատկապես մասսայական բնույթ ստացավ լեռնային և նախալեռնային շրջաններում։ Այդ վայրերի թվին էին պատկանում Թալինի, Վեդու, Ազիզբեկովի, Քեշիշքենդի, Աղբաբայի, Ապարանի, Բասարգեչարի, Ալավերդու, Մարտունու, Նոր Բայազետի և մի քանի այլ շրջաններ։ 1930 թվականի փետրվարին եղած 665 կոլտնտեսություններից նույն թվականի հունիսի վերջերին մնաց 380 կոլտնտեսություն։ Գյուղացիների կոլեկտիվացման մակարդակը նույն ժամանակամիջոցում 63 տոկոսից իջավ 8,5 տոկոսի։

Հանրապետության առաջավոր, համայնական տնտեսության համար զգալի չափով նախապատրաստված Ղուրդուղուլու, Ղամարլուի, Մեղրու, Էջմիածնի շրջաններում, ամբողջ կոլտնտեսությունների տարերայնորեն քայքայման դեպքեր համարյա տեղի չունեցան։ Այդ վայրերում թույլ տրված սխալներն իրենց ծայրահեղ հետևանքները չունեցան, որովհետև կոլտնտեսությունների գերակշռող մասը երկու-երեք տարվա գոյության և դրական աշխատանքի փորձ ունեին, և որ գլխավորն էր, այդ վայրերում ստեղծվել էր նյութա-տեխնիկական նախադրյալների որոշ բազա։

Ղուրդուղուլու շրջանում 1930 թվականին կազմակերպվել և գործում էր Սարդարաբադի ՄՏԿ-ը, որն առաջինն էր հանրապետությունում։ Դաշտավայրի մյուս շրջաններում աշխատում էին մեքենա-տրակտորային շարասյուներ, որոնք մեծ օգնություն էին ցույց տալիս կոլտնտեսություններին։ Մեծ էր նաև հանրապետության սովխոզների դերը, որոնց զարգացման համար կուսակցությունը և կառավարությունը լուրջ ուշադրություն ու միջոցներ էին հատկացնում։

Հայաստանի կուսակցական կազմակերպությունների պայքարը ուղղված գյուղի սոցիալիստական վերակառուցման «ձախ» խոտորիչների և սոցիալիզմի մեջ կուլակի խաղաղ ներաճման աջերի հակալենինյան տեսության դեմ՝ էլ ավելի ուժեղացավ։ Կոլտնտեսային շինարարության լենինյան գծի ամեն կարգի

---

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀԱՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 112, գ. 648, թ. 8։

2 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 8, 19, 24—25։

նենգափոխման դեմ անհաշտ պայքար ծավալելու ցուցում տվեց 1930 թվականի մայիսի 24—28-ը տեղի ունեցած ՀԿ(բ)Կ VII համագումարը։

Համագումարում ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի հաշվետվությամբ հանդես եկավ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Խանջյանը։ Համագումարը քննեց նաև գյուղատնտեսության վերելքի և կոլտնտեսային շինարարության խնդիրները (զեկուցող Ս. Կասյան), երիտասարդության մեջ տարվող աշխատանքը և այլ հարցեր։ Քննարկված խնդիրների վերաբերյալ համագումարի ընդունած որոշումներում արձանագրվեցին հանրապետության արդյունաբերության զարգացման, կուլտուրական շինարարության ծավալման և գյուղում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների բնագավառներում ձեռք բերված հաջողությունները։ Դրանց զուգընթաց համագումարի որոշումներում մատնանշվեցին մի շարք ակնառու թերություններ ու բացեր՝ ժողովրդական տնտեսության տարբեր բնագավառներում, կուսակցության լենինյան գծի լուրջ աղավաղումներ՝ գյուղացիական հարցում։

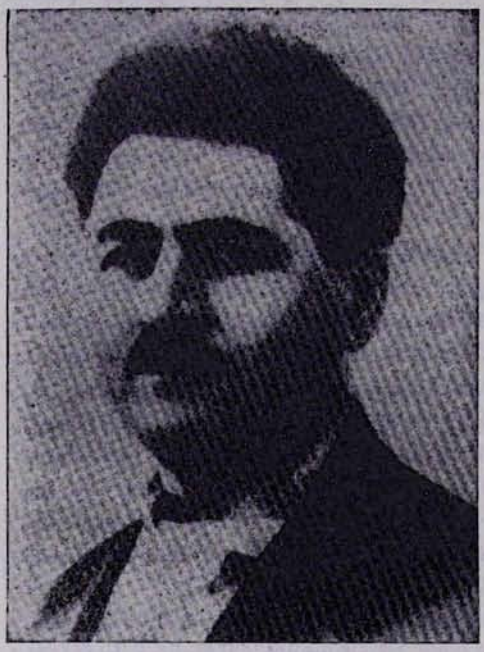

Ա. Խանջյան

Համագումարը մշակեց անհրաժեշտ միջոցառումներ ամբողջ ժողովրդական տնտեսության մեջ նոր, էլ ավելի բարձր վերելք ապահովելու համար։ Կուսակցական կազմակերպություններին և Կենտկոմին ցուցում տրվեց՝ կոլտնտեսային շարժման գործում թույլ տրված սխալներն ու աղավաղումները լիկվիդացնելու և համայնական տնտեսությունները կուսակցության դիրեկտիվների հիման վրա կազմակերպելու վերաբերյալ ընդհանուր կարգի որոշումներ ընդունելուց անցնել ծավալուն գործնական միջոցառումների կենսագործմանը, գյուղի սոցիալիստական վերակառուցման գործի ճիշտ կազմակերպմանը։

Կոլտնտեսային շինարարության բնագավառում կատարված սխալների վերացման ուղղությամբ կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության գործադրած միջոցառումները գյուղացիական լայն զանգվածների մեջ հանգստություն մտցրին։

Վերը մատնանշված միջոցառումների կենսագործման շնորհիվ կուսակցությանը հաջողվեց վերականգնել համայնական տնտեսության կառուցման լենինյան սկզբունքները, կարգավորել փոխհարաբերությունները միջակի հետ, զգալիորեն ամրապնդել կոլտնտեսությունները և կոլտնտեսային շինարարությունը դնել զարգացման ճիշտ հիմքերի վրա։ Արտահոսքը կոլտնտեսություն-

ներից հիմնականում դադարեց։ Արարատյան դաշտավայրի շատ գյուղերում գյուղացիները սկսեցին վերադառնալ կոլտնտեսությունները։ 1930 թվականի երկրորդ կեսին, ինչպես և հետագայում, կազմակերպվեցին զգալի թվով նոր կոլտնտեսություններ։ Գոյություն ունեցող կոլտնտեսությունները սկսեցին կազմակերպչորեն ամրապնդվել։ Եթե 1930 թվականի հուլիսին Հայաստանում գոյություն ուներ 380 կոլտնտեսություն, ապա դեկտեմբերի 15-ի տվյալներով դրանց թիվը արդեն հասավ 458-ի։ Այդ նույն ժամանակամիջոցում գյուղացիական տնտեսությունների ընդգրկումը՝ 15914 տնտեսություններից հասավ 18958 տնտեսության, կամ կոլեկտիվացման մակարդակը 8,5 տոկոսից բարձրացավ 11,4 տոկոսի[1]։ Միջակ տնտեսությունների տեսակարար կշիռը կոլտնտեսություններում սկսեց բարձրանալ և հոկտեմբերի 1-ին արդեն կազմում էր 30,0 տոկոս։

Այսպիսով, կոլեկտիվացման պրակտիկայում թույլ տված սխալների ու ծռումների վերացման նպատակով կուսակցության և կառավարության ձեռնարկած միջոցառումների իրականացումը, գյուղին օգնելու ուղղությամբ բանվոր դասակարգի ուժերի մոբիլիզացումը, վերջին հաշվով հանգեցին միջակի նկատմամբ խախտված լենինյան սկզբունքների վերականգնմանը, բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքին սպառնացող խոչընդոտների լիկվիդացմանը և գյուղի սոցիալիստական վերակառուցման հետագա առաջընթացքի ապահովմանը։

---

1 Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, գ. 43, թ. 46։

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՄԵԿԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՔԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

1. ՊԱՅՔԱՐ ԱՌԱՋԻՆ ՀՆԳԱՄՅԱ ՊԼԱՆԻ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՐ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՎԵՏՆԵՐԻ VII ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Առաջին հնգամյա պլանի հիմնական խնդիրն էր սոցիալիզմի տնտեսական հիմքի կառուցման ավարտումը և ամբողջ ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման համար առաջավոր տեխնիկական բազայի ստեղծումը։

Երկրում մեծ թափով ծավալվում էր սոցիալիստական շինարարությունը։ Ինդուստրացման բնագավառում տեղի ունեցող մեծ առաջընթացը, բարձր տեմպերով արդյունաբերական շինարարության ծավալումը ուղեկցվում էր բանվորական լայն զանգվածների արտադրական վերելքով։ Բանվոր դասակարգի եռանդի ու նախաձեռնության զարգացման շնորհիվ գերակատարվեց հնգամյակի առաջին տարվա համար պլանավորված արդյունաբերության համախառն արտադրանքի թողարկման առաջադրանքը, որը հիմք տվեց կուսակցությանը և կառավարությանը զգալիորեն բարձրացնելու 1929—30 տնտեսական տարվա համար ծրագրված արտադրանքի պլանը՝ հնգամյակով նախատեսված 21,5 տոկոս աճի փոխարեն սահմանել 31,3 տոկոս։ Այդպիսի բարձր առաջադրանքի կատարումը պահանջելու էր ուժերի մեծ լարում, միջոցների մոբիլիզացում և շատ դժվարությունների հաղթահարում։

Այդ ծրագրի կենսագործումն ապահովելու նշանաբանով էր պայմանավորված բանվոր դասակարգի առաջավոր ջոկատների մեջ ծնունդ առած հնգամյակը ժամկետից շուտ կատարելու նախաձեռնությունը։ Հենվելով աշխատավորական մասսաների նախաձեռնության վրա, կուսակցությունը առաջ քաշեց հնգամյակը չորս տարում կատարելու լոզունգը։

Համկ(բ)Կ XVI համագումարը (1930 թվականի հունիս-հուլիս), որը կոմունիստական կուսակցության և սովետական ժողովրդի պատմության մեջ մտավ որպես ամբողջ ճակատով սոցիալիզմի ծավալուն հարձակման համագումար, բազմակողմանիորեն մշակեց հնգամյա պլանը չորս տարում կենսագործելու ծրագիրը, մատնանշեց դրան հասնելու վճռական նշանակություն ունեցող ուղիներն ու միջոցները։ Համագումարը հանձնարարեց կուսակցության Կենտկոմին

«հետագայում ևս ապահովել սոցիալիստական շինարարության մարտական բոլշևիկյան տեմպերը, հասնել իսկապես հնգամյակի չորս տարում կատարելուն»[1]։

Համագումարի ծրագրային որոշումներն ու դիրեկտիվները կենսագործելու անհրաժեշտության գաղափարով համակված, Հայաստանի բանվոր դասակարգը պայքար ծավալեց հնգամյակը չորս տարում կատարելու համար։

Առաջին հնգամյակի վերջին տարիները Սովետական Հայաստանի համար հանդիսացան արդյունաբերական շինարարության ծավալման, արդյունաբերության նոր կարևոր ճյուղերի և ձեռնարկությունների ստեղծման ժամանակաշրջան։ Այդ տարիներին միաժամանակ կառուցման աշխատանքներ էին տարվում ավելի քան 25 արդյունաբերական ձեռնարկությունների, հիդրոէլեկտրակայանների, երկաթուղային ճանապարհների և ջրանցքների շինարարության ուղղությամբ։ 1930—1932 թվականներին հիմք դրվեց մի քանի կարևոր ձեռնարկությունների շինարարության։ 1930 թվականից սկսեց Քանաքեռի խոշոր հիդրոէլեկտրակայանի, Ալավերդու քիմիական, Դավալուի ցեմենտի գործարանների, Երևանի սննդի կոմբինատի, Ղափանի պղնձահանքային կոմբինատի ֆլոտացիոն ֆաբրիկայի, Երևանի ծխախոտի և Իջևանի փայտամշակման գործարանների կառուցումը։ Նույն թվականին ավարտվեցին և շահագործման հանձնվեցին տեխնիկական նոր սարքավորումներով հագեցված Երևանի պահածոների գործարանը, Իջևանի հիդրոկայանը, Սարդարաբադի փոքր ջրանցքը և այլն։

Արդյունաբերական շինարարությունը էլ ավելի ծավալվեց հնգամյակի վերջին տարիներին։ Տարեցտարի ավելանում էր կապիտալ ներդրումների չափը· այսպես, եթե 1929—30 տնտեսական տարում ժողկոմատային ենթակայության հիմնական արդյունաբերության մեջ կատարված կապիտալ ներդրումները կազմել էր 31,3 միլիոն ռուբլի, ապա 1931 թվականին այն հասավ 35,1 միլիոն ռուբլու։ Դրանով էլ հենց պայմանավորվեց արդյունաբերական շինարարության թափը։

1929—1930 տնտեսական տարվա պլանի քանակական ու որակական նախագծումների անթերի կենսագործումը կարևոր նշանակություն ուներ հնգամյակի վերջին տարիների տնտեսական շինարարության ծրագիրը ամբողջությամբ իրականացնելու գործում։ Այդ նպատակին էր նվիրված ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1930 թվականի սեպտեմբերի 3-ի կուսակցական, տնտեսական, արհմիութենական և կոմերիտական կազմակերպություններին ուղղած դիմումը։ Կենտկոմը պահանջում էր անհրաժեշտ ջանքեր ներդնել հնգամյակի երկրորդ տարվա պլաններն անթերի կատարելու համար։

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը այդ դիմումի քննարկմանը մասսայական բնույթ տվեց։ Բանվորները և ինժեներա-տեխնիկական աշխատողները գործնական առաջարկություններ էին անում արտադրության կազմակերպմանը և պլանների կատարմանը խանգարող խոչընդոտների վերացման, դժվարությունների հաղթահարման, թողարկվող արտադրանքի որակի բարձրացման, խնայողության ռեժիմի կիրառման և այլ հարցերի կապակցությամբ։

---

1 «ՍՄԿՊ-ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն III, Երևան, 1955, էջ 25։

Սոցիալիստական մրցությունը և հարվածային շարժումը նոր թափ ստացան։ Հազարավոր նոր բանվորներ ընդգրկվեցին հարվածայինների շարժման մեջ, կազմակերպվեցին զգալի քանակությամբ հարվածային նոր բրիգադներ, որոնք սեպտեմբերի վերջերին ընդգրկում էին մինչև 17 հազար բանվոր և ինժեներա-տեխնիկական աշխատող։ Այսպես, Լենինականի տեքստիլ կոմբինատում կազմակերպված հարվածային բրիգադների թիվը հասնում էր 70-ի, Երևանի կարի ֆաբրիկայի բանվորների 80 տոկոսը հարվածայիններ էին։ Ետ չէին մնում նաև մյուս ձեռնարկությունները։

Կենտկոմի դիմումի քննարկումից հետո որոշակի առաջընթաց կատարվեց արտադրական պլանների կատարման ուղղությամբ։ ՀԱՄԽ-ի նախագահությունն իր 1930 թվականի սեպտեմբերի 29-ի ընդլայնած նիստում ամփոփեց հանրապետության ձեռնարկությունների պլանների կատարման ընթացքը։ Մի շարք ձեռնարկություններ, այդ թվում Լենտեքստիլ կոմբինատը, Զորագէսի շինարարությունը, Շամլուղի հանքերը, Երևանի փայտամշակման, «Արարատ», կարբիդի, կաշվի գործարանները և ուրիշ ձեռնարկություններ իրենց պլանները հաջող կատարելու և գերակատարելու համար արժանացան հանրապետական կարմիր տախտակին։

Հնգամյա պլանի երկրորդ տարվա առաջադրանքների կատարման ընթացքում սովետական ժողովուրդը լուրջ հաջողություններ հասավ։ Համ(բ)Կ Կենտկոմի և ԿՎՀ-ի 1930 թվականի դեկտեմբերյան միացյալ պլենումը, ամփոփելով 1929—1930 տնտեսական տարվա արդյունքները, նշեց, որ պլանային նախագծումների հիմնական ցուցանիշները իրականացվել են զգալի գերազանցումով։ Այս հաջողությունների հիման վրա պլենումը նախագծեց հնգամյակի երրորդ վճռական տարում ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերի զարգացման ավելի բարձր առաջադրանքներ, որոնք ապահովում էին ՍՍՀՄ ինդուստրիայի, գյուղատնտեսության և կուլտուրայի զարգացման առավել մեծ առաջընթաց։

Հայաստանի աշխատավորները հնգամյակի երկրորդ տարին ավարտեցին աչքի ընկնող նվաճումներով։ Ժողովրդական տնտեսության արտադրանքի ընդհանուր ծավալի մեջ զգալիորեն աճեց արդյունաբերության արտադրանքի տեսակարար կշիռը՝ 1927—28 տնտեսական տարվա 21,8 տոկոսից 1929—30 տնտեսական տարում բարձրանալով մինչև 40,9 տոկոսի։

Հնգամյակի երկրորդ տնտեսական տարվա արդյունքների ամփոփումը համընկավ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման առաջին տասնամյա հոբելյանի հետ։ Սոցիալիստական շինարարության բոլոր ճակատամասերում՝ հանրապետության արդյունաբերության և գյուղատնտեսության զարգացման, կուլտուրական շինարարության, աշխատավորների նյութական ու կենցաղային պայմանների բարելավման ընթացքում ձեռք բերված աննախընթաց նվաճումներով նշանավորվեց Սովետական Հայաստանի տասը տարին։

Հայ ժողովրդի հաղթանակների փառապանծ տասնամյակը Սովետական Միության ԿԳԿ նախագահության անունից ողջունեց նրա նախագահ Մ. Ի. Կալինինը։ Սովետական Հայաստանի աշխատավորները, ասված էր հայ ժողովրդին ուղղված այդ դիմումի մեջ, անցած տասը տարիների ընթացքում ոչ միայն

վերականգնեցին երկրի քայքայված էկոնոմիկան, այլև հետամնաց տնտեսություն ունեցող Հայաստանը վերածեցին «իր արդյունաբերությամբ և գյուղատնտեսությամբ բուռն թափով զարգացող, տեխնիկական նոր բազայի անցած և մեքենայացման ուղիով ընթացող մի երկիր, որտեղ ձևով ազգային և էությամբ սոցիալիստական կուլտուրայի իր զարգացման ընթացքում ձեռք է բերել փայլուն նվաճումներ»[1]։

Բարձր գնահատելով տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման բնագավառում հայ ժողովրդի նվաճումները, պրոֆեսիոնալ հեղափոխական, ՍՄԿԿ և միջազգային բանվորական շարժման հնագույն գործիչ, Անդրֆեդերացիայի Կենտգործկոմի նախագահ Մ. Գ. Ցխակայան իր ողջույնի մեջ նշեց, որ առաջընթացի դժվարությունները դեռևս մեծ են, նեղ տեղեր շատ կան, բայց դրանք բոլշևիկորեն կհաղթահարեն լենինյան կոմունիստական կուսակցությունը և Հայաստանի ԽՍՀ բանվորներն ու գյուղացիները և ամբողջ Անդրֆեդերացիան[2]։

Հայաստանի բանվորներին, նրանց հաղթանակների տասնամյակի առթիվ ջերմ ողջույն հղեց Ֆրանսիայի կոմկուսի առաջնորդ Մ. Թորեզը։ Շնորհավորելով հայ ժողովրդի մեծագույն նվաճումները, ֆրանսիական պրոլետարիատի առաջնորդը հայտնում էր, որ ՖԿԿ Կենտկոմը որոշել է Սովետական Հայաստանի նվաճումները լայնորեն պրոպագանդել Ֆրանսիայում ապրող հայ աշխատավորական զանգվածների շրջանում[3]։

Ավստրիայի պրոլետարիատի ներկայացուցիչները իրենց հայ բարեկամներին գրում էին. «Ձեր սոցիալիստական շինարարության յուրաքանչյուր աղյուսն ուժեղացնում է մեր հույսը, ամրացնում մեր դիմադրությունը մեր դասակարգային թշնամիների դեմ, խտացնում է մեր շարքերը, հեշտացնում է մեր պայքարը»[4]։

Սոցիալիստական շինարարության առաջին տասնամյակի նվաճումները օրինական հիացմունքի աղբյուր էին հանդիսանում սովետական մարդկանց համար։

Ապրելով և գործելով տնտեսական բուռն շինարարության պայմաններում, նրանք խոր համոզմունքով բարձր գնահատեցին այն հաջողությունները, որոնք ձեռք էին բերվել տասը տարում։ Այդ մասին հայ ժողովրդի մեծանուն վիպասան Ալ. Շիրվանզադեն գրել է. «Տասը տարին մի երկրի կամ ազգի պատմության համար մի ակնթարթ է, բայց վայրկյաններ կան մարդկության կյանքում, որ դարերի իմաստն ու խորհրդավորությունն են կրում իրենց մեջ, լավագույն դարերի»[5]։

Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների աշխատանքային սխրանքները ակադեմիկոս Ա. Թամանյանը համարում էր այն բոլորի գերազանցումը, որ «կարող էր նախատեսել համարձակ միտքը»։ Շիրակի ջրանցքը, գրում էր նա,

---

1 «Խորհրդային Հայաստան», 29 նոյեմբերի 1930 թ.։

2 Տե՛ս նույն տեղում։

3 Տե՛ս նույն տեղում։

4 Նույն տեղում։

5 Նույն տեղում։

մի գեղեցիկ գործ է, որը «կատարված է տեխնիկայի վերջին կատարելագործությամբ և հիացմունք է պատճառում յուրաքանչյուր այցելուի»[1]։

Շատ մտավորականներ, որոնք դեպքերի բերումով գտնվում էին իրենց հայրենիքից հեռու, այսուհանդերձ մնում էին իրենց ժողովրդի հետ։

Հայ ժողովրդի մեծանուն բանաստեղծ Ավ. Իսահակյանը Սովետական Հայաստանի տասնամյակի կապակցությամբ Փարիզից ուղարկած իր հոդվածում գրում էր, որ հայ ժողովուրդը իմպերիալիստների ու թուրք բռնակալների կողմից պատրաստած «գերեզմանից վեր ելավ... թեև արյունլվա ու վիրավոր, բայց նոր ուժով լցված, կանգնեց մեծ Միության կողքին և նրա հետ բռնեց ու բարձրացրեց աշխարհի վրա սոցիալիզմի դրոշը...

Այսօր, ձեր տոնին ամբողջ հոգովս ներկա եմ, ձեզ հետ, Հայաստանի աշխատավորներ։ Դուք, որ անչափելի զոհաբերությամբ, կենցաղային զրկանքներով, բայց անսասան կամքով շինում եք արդարության և աշխատանքի մեր հայրենիքը»[2]։

Մեծ էին Հայաստանի աշխատավորների տասնամյա նվաճումները կուլտուրայի և լուսավորության զարգացման բնագավառում։ Նախկին կարգերի ծանր ժառանգության՝ աշխատավորների անգրագիտության վերացման ուղղությամբ կատարված աշխատանքի արդյունքները, ընդհանուր պարտադիր ուսման ձեռնարկումները, կադրերի պատրաստման բարձրագույն և միջնակարգ ուսման ցանցի ստեղծումն ու ընդլայնումը, մասնագետների համախմբումն ու գիտա-հետազոտական աշխատանքների կազմակերպումը հանրապետությունում՝ շատ կարևոր գործոններ էին կուլտուրական հեղափոխությունը խթանելու համար։ Այդ նվաճումները կոմունիստական կուսակցության լենինյան ազգային քաղաքականության ակնառու արդյունքներ էին Հայաստանում։

Հայաստանի աշխատավորները 1930 թվականի վերջերից սկսեցին նախապատրաստվել իշխանության տեղական օրգանների՝ սովետների վերընտրություններին։ Քաղաքական կարևոր նշանակություն տալով սովետների ընտրական կամպանիային, կուսակցությունը խնդիր դրեց, որ ընտրությունները պետք է անցկացվեն երկրի էկոնոմիկայի բոլոր ճակատներում սոցիալիզմի ծավալուն հարձակման նշանաբանով։ Անհրաժեշտ էր էլ ավելի բարձրացնել սովետների դերը։ Իրենց գործնական աշխատանքով սովետները կարևոր դեր էին կատարում գյուղի սոցիալիստական վերակառուցումը հաջող իրականացնելու գործում։ Սովետները պետք է ավելի հաճախ և մոտիկից զբաղվեին ժողովրդական տնտեսության պլանների կատարման հարցերով, առավել ուշադրություն հատկացնեին արդյունաբերությունը և նորակառույցները աշխատուժով ապահովելու գործին, բանվորների նյութա-կենցաղային պայմանների բարելավմանը, նրանց կուլտուրական-տեխնիկական մակարդակի բարձրացմանը, սոցմրցության ծավալման և հարվածայինների շարժման ղեկավարությունը ուժեղացնելու հարցերին։

---

1 «Խորհրդային Հայաստան», 29 նոյեմբերի 1930 թ.։

2 Նույն տեղում։

Սովետների ընտրությունները նախապատրաստելու և անցկացնելու ուղղությամբ մեծ քաղաքական-մասսայական աշխատանք ծավալեցին Հայաստանի կուսակցական և կոմերիտական կազմակերպությունները։ Հանրապետության արհմիությունները գյուղ ուղարկեցին մեծ թվով ինդուստրիալ բանվորներ, որոնք ակտիվ մասնակցություն ունեցան սովետների ընտրությունների նախապատրաստման աշխատանքներին։

Սովետների ընտրական կամպանիան հիրավի դարձավ սոցիալիստական շինարարության նվաճումների ստուգատես, կարևոր միջոցներից մեկը՝ պետական ապարատը վերակառուցելու, նրա աշխատանքը բարելավելու գործում։

Ինչպես քաղաքներում, այնպես էլ գյուղական վայրերում սովետների հաշվետու-ընտրական ժողովներին ընտրողների մասնակցությունը զգալիորեն բարձր էր, քան 1929 թվականի ընտրությունների ժամանակ։ Այսպես, Երևանի քաղաքային սովետի ընտրություններին մասնակցեցին ընտրողների 69,5 տոկոսը, որը 24,6 տոկոսով ավելի էր, քան 1929 թվականի ընտրությունների ժամանակ։ Հանրապետության 13 գյուղական շրջաններում գումարված 552 հաշվետու ժողովներին մասնակցեց ընտրական իրավունք ունեցողների 51,5 տոկոսը։ Ընտրողների թվում կանայք կազմում էին 27,5 տոկոս, իսկ կոլտնտեսականները՝ 63,2 տոկոս։ Նույն շրջաններում կանանց համար հրավիրված 192 նախընտրական ժողովներին մասնակցած 16,5 հազար ընտրողներից 86,8 տոկոսը կանայք էին։

Տեղական սովետների ընտրությունները հաջողությամբ ավարտելուց հետո, ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի որոշմամբ, 1931 թվականի փետրվարի 14-ին Երևանում գումարվեց Հայաստանի սովետների VII համագումարը։ Վճռական ձայնի իրավունքով համագումարին մասնակցում էին 476 պատգամավորներ, որոնց թվում 139 բանվորներ, 128 գյուղացիներ, 174 ծառայողներ, 32 կարմիրբանակայիններ և 3 տնայնագործ արհեստավորներ։

Համագումարը քննարկեց Անդրֆեդերացիայի կառավարության զեկուցումը (զեկուցող՝ Ա. Փիրումյան), Հայաստանի կառավարության հաշվետվությունը (զեկուցող՝ Ս. Տեր-Գաբրիելյան), հանրապետության գյուղատնտեսության վերելքը և նրա սոցիալիստական վերակառուցման խնդիրները (զեկուցող՝ Ա. Գուլոյան), ընդհանուր պարտադիր ուսումը և անգրագիտության վերացումը (զեկուցող Ա. Եղիազարյան) և այլ հարցեր։

Արդյունաբերական մի շարք ձեռնարկությունների բանվորների, երկաթուղայինների և կոլտնտեսականների կողմից առանձնացված պատվիրակները համագումարին ներկայացրին զեկույց-պարտավորություններ։ Պատմելով իրենց նվաճումների մասին, նրանք հավաստիացնում էին, որ ջանքեր չեն խնայի իրագործելու հնգամյակը չորս տարում ավարտելու վերաբերյալ կուսակցության ընդունած ուղեգիծը և համագումարի կողմից նախանշվող առաջադրանքները։

Անդրֆեդերացիայի կառավարության ինֆորմացիոն զեկուցման մեջ իրենց արտացոլումը գտան երկրամասի ժողովրդական տնտեսության զարգացման հնգամյա պլանի առաջին երկու տարիների հաջողությունները։ Համագումարը միասնաբար հավանություն տվեց Անդրկովկասյան ֆեդերատիվ կառավարության գործունեությանը։

Հանրապետության Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Ս. Տեր-Գաբրիելյանն իր հաշվետվության մեջ հանգամանորեն վերլուծեց հանրապետության ժողովրդական տնտեսության զարգացման ընթացքը, առանձնահատուկ տեղ տալով հնգամյա պլանի իրականացման ուղղությամբ ձեռք բերված հաջողությունների և թերությունների լուսաբանման խնդիրներին։ Զեկուցողը առանձնապես մատնանշեց արդյունաբերության առանձին բնագավառների (պղնձի, շինանյութերի արդյունաբերություն) թերացումները պլանային առաջադրանքների կատարման ուղղությամբ։

Համագումարը հանգամանորեն քննության առավ Հայաստանի գյուղատնտեսության դրությունը, նրա սոցիալիստական վերակառուցման ընթացքը, ինչպես նաև տարբական ընդհանուր պարտադիր ուսման և անգրագիտության վերացման խնդիրները։

Հայաստանի կառավարության հաշվետվության, ինչպես նաև մյուս զեկուցումների առթիվ համագումարն ընդունեց ծավալուն որոշումներ, որոնք դրվեցին հանրապետության կուսակցական, պետական, տնտեսական և բոլոր մյուս կազմակերպությունների առաջիկա գործունեության հիմքում։ Տալով հնգամյակի առաջին երկու տարիների պլանային առաջադրանքների կատարման հանրագումարը, համագումարը նոր միջոցառումներ նախագծեց հնգամյակի երրորդ տարվա համար։

Սովետների VII համագումարը որոշեց պետական ցենզային արդյունաբերության և մանր տնայնա-արհեստագործական արդյունաբերության համայնացված հատվածի 1931 թվականի արտադրանքի ընդհանուր չափը սահմանել 100,1 միլիոն ռուբլի, 1929—1930 տնտեսական տարվա 52,7 միլիոն ռուբլու դիմաց։ Արդյունաբերության ընդհանուր արտադրանքի մեջ ծանր արդյունաբերության ձեռնարկությունների գծով արտադրանքը պետք է հասներ 40 միլիոն ռուբլու, 1929—1930 տնտեսական տարվա 19,2 միլիոն ռուբլու դիմաց, իսկ թեթև արդյունաբերության պատկանող ձեռնարկությունների գծով՝ 65 միլիոն ռուբլու, 1929—30 տնտեսական տարվա 32 միլիոն ռուբլու դիմաց[1]։

Համագումարը կոնկրետ առաջադրանքներ ընդունեց գունավոր մետալուրգիայի, շինանյութերի արտադրության, տեքստիլ և արդյունաբերության մյուս ճյուղերի գծով։ Պղնձահանքի հանույթի, պղնձի ձուլման, բոլոր տեսակի շինանյութերի արտադրության ծրագրի կատարումը համագումարը համարեց արդյունաբերության աշխատողների առաջնահերթ խնդիրը։ Համագումարը հանձնարարեց կառավարությանը սահմանված ժամկետին ապահովել Զորագէսի, Երևանի 2-րդ հիդրոէլեկտրակայանի գործարկումը և Քանաքեռգէսի շինարարությունը։

Համագումարը նշեց, որ 1931 թվականի պլանի կատարման հիմնական աշխատանքների կենտրոնում պետք է գտնվի շինարարության մեջ ներդրված կապիտալ միջոցների «առավելագույն ակտիվացումը՝ արագացնելով, ավարտելով և շահագործման մեջ մտցնելով կառուցվող օբյեկտները»[2]։

---

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 112, գ. 814, թ. 4։

2 Նույն տեղում։

Պետական արդյունաբերության մեջ 1931 թվականին ներդրվելիք կապիտալ միջոցների չափը սահմանվեց 25 միլիոն ռուբլի, իսկ էլեկտրիֆիկացիայի հիմնական ներդրումները՝ 16 միլիոն ռուբլի, այդ թվում մինչև 14 միլիոն ռուբլի շրջանային կայանների և փոխանցման գծերի կառուցման համար[1]։ Համագումարը առաջադրանքներ ընդունելով աշխատանքի արտադրողականության աճի, արտադրանքի ինքնարժեքի իջեցման և որակի բարձրացման, աշխատուժի ճիշտ դասավորման, մեխանիզմների ինտենսիվ օգտագործման և այլ հարցերի մասին, առանձնակի սրությամբ դրեց արդյունաբերության արտադրանքի որակի բարձրացման հարցը։

Այսպիսով, հնգամյակի վճռական տարին ինչպես ամբողջ Միության, այնպես էլ Սովետական Հայաստանի համար հանդիսանում էր արդյունաբերությունը բարձր տեմպերով զարգացնելու, արդյունաբերական մի շարք կարևոր ձեռնարկությունների շինարարությունն ավարտելու, նոր գործարանների ու հիդրոէլեկտրակայանների կառուցման աշխատանքները հարվածային թափով առաջ մղելու և մի շարք ձեռնարկություններ գործարկելու տարի։

Այդ կարևորագույն խնդիրների իրականացումը պահանջում էր բանվոր դասակարգի լայն զանգվածների նախաձեռնության էլ ավելի մեծ ծավալում, սոցիալիստական մրցության բոլոր առաջավոր ձևերի լայն արմատավորում և հարվածայինների շարժման խորացում ու զարգացում։

Հանրագումարի բերելով գյուղատնտեսության բնագավառում ձեռք բերված հաջողություններն ու փոփոխությունները, հատկապես կոլտնտեսային շինարարության 1930 թվականի արդյունքները հանրապետությունում, սովետների VII համագումարը մատնանշեց այն փաստը, որ գյուղացիական լայն խավերի վճռական շրջադարձ է սկսվել դեպի սոցիալիզմը։

Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման գործում թույլ տրված աղավաղումների վերացման ուղղությամբ կուսակցության կիրառած միջոցառումների շնորհիվ ոչ միայն հիմնականում դադարել էր արտահոսքը կոլտնտեսություններից, այլև 1930 թվականի աշնանից նոր վերելք էր սկսվել կոլտնտեսային շարժման բնագավառում։ Կոլեկտիվ և սովետական տնտեսությունների շինարարության հնգամյա պլանի երկրորդ տարվա նախագծումները թե ամբողջ Միության մասշտաբով և թե Հայաստանում, 1930 թվականի երկրորդ կեսին արդեն գերակատարվել էին։

Կոլտնտեսային շինարարության բնագավառում զգալի հաջողություններ էին ձեռք բերվել Հայաստանում։ Սովետների VII համագումարի նախօրյակին՝ 1931 թվականի փետրվարի 1-ի տվյալներով, կոլտնտեսությունների թիվը հանրապետությունում արդեն հասնում էր 544-ի, որոնք ընդգրկում էին մոտ 23,4 հազար տնտեսություն, որը կազմում էր գյուղացիական տնտեսությունների 14 տոկոսը[2]։ Գյուղատնտեսության մեջ սոցիալիստական սեկտորի ուժեղացման մասին էր վկայում նաև սովետական տնտեսությունների շինարարության ծավալումը Հայաստանում։ 1930 թվականին դրանց թիվը հասել էր 25-ի, 1929 թվականի 14-ի դիմաց։ Նկատելի չափով ավելացել էր սովետական տնտեսու-

1 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 112, գ. 814, թ. 4։

2 Տե՛ս «Съезды Советов в документах. 1917—1937», Մ., 1964, հատ. 6, էջ 420։

թյունների տրամադրության տակ եղած հողային տարածությունը, որից 4,9 հազար հեկտարը զբաղեցրել էին տարբեր կուլտուրաների ցանքատարածությունները, որը մոտ 4,4 անգամ գերազանցում էր 1929 թվականի տարածության չափը։

Ամբողջ երկրում կոլտնտեսային շինարարության ծավալման, կոլտնտեսային կարգի ամրապնդման, սովետական տնտեսությունների և մեքենա-տրակտորային կայանների ցանցի ավելացման շնորհիվ 1930 թվականին ամուր բազա ստեղծվեց ապրանքային հացի պրոբլեմը գյուղի սոցիալիստական սեկտորի միջոցով լուծելու համար։ Եթե մինչ այդ սոցիալիստական հարաբերությունների հիմքը բացառապես սոցիալիստական արդյունաբերությունն էր, ապա կոլտնտեսային շարժման հաջողությունների շնորհիվ այն հենվում է նաև գյուղատնտեսության սոցիալիստական սեկտորի վրա։ «Այժմվանից ՍՍՀՄ կարևորագույն հացահատիկային շրջաններում,—ասված է XVI համագումարի որոշումներում,— գյուղը բաժանվում է երկու հիմնական մասերի՝ կոլտնտեսականների, որոնք հանդիսանում են սովետական իշխանության իսկական և կայուն հենարանը, և ոչ կոլտնտեսական չքավորների ու միջակների», որոնք դեռևս կոլտնտեսության մեջ չէին, բայց կոլեկտիվ տնտեսության մասսայական փորձը շուտով նրանց համոզելու էր կոլեկտիվացման ուղին բռնելու անհրաժեշտության մեջ[1]։

1930 թվականի հացահատիկային ապրանքային արտադրանքի բնագավառում հանրայնացած սեկտորի բաժինը կազմեց ամբողջ ապրանքային արտադրանքի մոտ 50 տոկոսը՝ հնգամյակի վերջին տարվա համար ենթադրվող 43 տոկոսի դիմաց։ Այդ նշանակում էր, որ կոլտնտեսային գյուղացիությունն արդեն դարձել էր սովետական իշխանության հիմնական հենարանը գյուղում։

1930 թվականի դեկտեմբերի 1-ի տվյալներով Սովետական Միության աշխատավորական տնտեսությունների միայն 24,1 տոկոսն էր կոլտնտեսությունների մեջ, իսկ հիմնական հացահատիկային շրջաններում՝ 49,3 տոկոսը[2]։ Հետևաբար երկրի չքավոր և միջակ գյուղացիների գերակշռող մեծամասնությունը, մանավանդ ազգային հանրապետություններում, դեռևս միավորված չէր կոլտնտեսություններում, որից հետևում է, որ աշխատավոր մենատնտեսներին ցույց տրվող տնտեսական աջակցության խնդիրը չէր կարելի անտեսել և որ այդ հարցի թերագնահատման անգամ փոքրիկ երևույթի դեմ մղվող պայքարը նրբեք չպետք է թուլացվեր։

Համկ(բ)Կ XVI համագումարում նշվեց, որ երկրի մի շարք շրջաններում անհատական տնտեսությունը դեռևս երկար ժամանակ գոյություն կունենա, ուստի այն չպետք է անտեսվի։ Համագումարի այդ ցուցումից ելնելով Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունն անհրաժեշտ հետևության հանգեց։ Անհատական աշխատավորական տնտեսությունների կոոպերացումը, սովետներում չքավորության ինքնուրույն կազմակերպումը և այլն, նշանակալից դեր պետք է կատարեին առաջիկայում՝ նրանց կոլտնտեսությունների մեջ համախմբելու ուղղությամբ։ Հայաստանի կուսակցական և սովետական մարմինները

1 Տե՛ս «ՍՄԿՊ-ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն III, էջ 62։
2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 94։

միջոցառումներ ձեռնարկեցին գյուղատնտեսական արտադրական և վաճառահանման կոոպերատիվ ընկերությունների աշխատանքը վերականգնելու և բարելավելու ուղղությամբ։ Կարճ ժամանակամիջոցում կարգավորվեց աշխատավորների կոոպերացման, նրանց վարկավորման և մեքենամատակարարման գործը։ 1931 թվականի հունվարի սկզբի տվյալներով գյուղատնտեսական կոոպերատիվ ընկերությունների թիվը հանրապետությունում հասնում էր 424-ի, որոնք միավորում էին ավելի քան 62 հազար գյուղացիական տնտեսություն։ Կառավարությունը գյուղկոոպերացիայի միջոցով չքավոր և միջակ տնտեսություններին օգնում էր վարկով, գյուղատնտեսական մեքենաներով, գործիքներով, ագրոմիջոցներով և այլն։ 1930 թվականին մեքենամատակարարման ներդրումների գումարը հասցվեց 1380 հազար ռուբլու, 1929 թվականի 500 հազար ռուբլու դիմաց։ Հնգամյակի երրորդ տարում հանրապետության գյուղատնտեսությունը, բացի տրակտորային պարկի նկատելի ավելացումից, ստացավ զգալի քանակությամբ գյուղատնտեսական այլ մեքենաներ և գործիքներ, որոնց մեծ մասը տրվեց աշխատավոր մենատնտեսների օգտագործման։

Հայաստանի սովետների VII համագումարում գյուղատնտեսության վերելքին և նրա սոցիալիստական վերակառուցման խնդրին նվիրված զեկուցման մեջ, ինչպես նաև ընդունած որոշումներում արտացոլվում էր այն մեծ հոգատարությունը, որ միշտ ցուցաբերել ու ցուցաբերում էին կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը դեպի ժողովրդական տնտեսության գլխավոր բնագավառներից մեկի՝ գյուղատնտեսության զարգացման պրոբլեմը։ Համագումարը ծավալուն միջոցառումներ մշակեց աշխատավորական տնտեսություններին ցույց տրվող նյութական ու ֆինանսական օգնության, ջրաշինարարության, հողաշինարարության, ցանքատարածությունների պլանավորման, մեքենամատակարարման, անասնաբուծության զարգացման և մյուս խնդիրների ուղղությամբ։

Նշելով սովետական պետության կողմից աշխատավոր գյուղացիներին, կոլեկտիվ և սովետական տնտեսություններին ցույց տրվող լայն աջակցության տարեցտարի աճման փաստը, գյուղատնտեսության մեքենայացման հետզհետե ուժեղացող տեմպերի առկայությունը, համագումարը ընդգծեց, որ այդ բոլորը հնարավորություն են ընձեռում հանրապետության գյուղացիական տնտեսությունների կոլեկտիվացման մակարդակը 1931 թվականին հասցնել 25 տոկոսի, իսկ բամբակագործական հիմնական շրջաններում մինչև 50 տոկոսի։ Նախատեսվեց 1931 թվականին կոլտնտեսային սեկտորի ցանքատարածությունը հասցնել հանրապետության ընդհանուր ցանքատարածության 25—26 տոկոսից ոչ պակաս, այդ թվում բամբակինը մինչև 60 և ծխախոտինը՝ 35 տոկոսի։ Համագումարը խնդիր դրեց ընդլայնել տեխնիկական կուլտուրաների ցանքատարածությունը, հատուկ միջոցառումներ կենսագործել հացահատիկային կուլտուրաների բերքատվությունը առավելագույն չափով բարձրացնելու համար։

Խոշոր նշանակություն էր ստանում գյուղատնտեսության մեքենայացման հարցը, որը արտադրությունը բարձրացնելու կարևորագույն ուղիներից էր։ Խնդիրը ամենից առաջ այն էր, որպեսզի համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում գյուղատնտեսական արտադրության բնագավառից վերացվեին տնտեսությունը վարելու միջնադարյան պրիմիտիվ եղանակներն ու արտադրության

գործիքները, դրանք փոխարինելով արտադրության մեքենայացված գործիքներով ու ագրոգիտական ձևերի ներմուծումներով։ Այդ նպատակներից ելնելով Հայաստանի սովետների VII համագումարը առանձնապես մատնանշեց, որ գյուղացիական տնտեսություններում հետզհետե արորը պետք է փոխարինել գութանով և «առավելագույն չափով պետք է օգտագործվեն մեքենայացված գործիքները»[1]։

Հայաստանի սովետների VII համագումարը իր որոշումներում պատշաճ տեղ հատկացրեց կուլտուրական շինարարության հարցերին։ Սոցիալիստական շինարարության խնդիրների հաջող իրականացումը թելադրում էր բարձրացնել աշխատավորության լայն զանգվածների կուլտուրական մակարդակը։ Երկրի հարաճուն ինդուստրացումը, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և տրանսպորտի տեխնիկական վերասարքավորումը պահանջում էին տեխնիկապես պատրաստված կադրեր։ Դրանից ելնելով համագումարը անհրաժեշտ համարեց արմատապես բարելավել ժողովրդական լուսավորության գործը, անցնել ընդհանուր յոթնամյա կրթության սիստեմի իրականացմանը, լայն թափ հաղորդել բարձրորակ կադրերի պատրաստման գործին, զգալիորեն վերացնել աշխատավորների մեջ դեռևս գոյություն ունեցող անգրագիտությունը և կիսագրագիտությունը։

Համագումարը ընտրեց Կենտգործկոմի կազմ, որի մեջ մտան 236 անդամ և 91 անդամության թեկնածու։ ԿԳԿ անդամների թվում ընտրվեցին 23, իսկ անդամության թեկնածուների կազմում՝ 7 արտադրության մեջ անմիջապես աշխատող բանվորներ, 33 գյուղացիներ, որոնցից՝ անդամների թվում 19 կոլտնտեսականներ և 6 մենատնտես աշխատավորներ, իսկ անդամության թեկնածուների կազմում՝ 5 կոլտնտեսականներ և 3 ոչ կոլտնտեսականներ։

Հանրապետության Կենտգործկոմի VII գումարման առաջին սեսիան ընտրեց ԿԳԿ նախագահություն՝ բաղկացած 15 անդամից և 5 թեկնածուից։ ԿԳԿ նախագահության նախագահ ընտրվեց Ա. Անանյանը, քարտուղար՝ Ռ. Դաշտոյանը։ Նախագահության անդամների թվում ընտրվեցին նաև Ա. Գալոյանը, Կ. Այվազյանը, Ա. Երզնկյանը, Ա. Խանջյանը, Ս. Խանոյանը և ուրիշներ։ Սեսիան հաստատեց կառավարության կազմը։ Ժողկոմսովետի նախագահ հաստատվեց Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, առաջին տեղակալ՝ Ա. Երզնկյանը, երկրորդ տեղակալ՝ Սուսաննա Շահվերդյանը։

Հնգամյակի երրորդ տարում կուսակցության, բանվոր դասակարգի, հանրապետության բոլոր աշխատավորների առջև խոշորագույն խնդիրներ էին դրված։ 1931 թվականը վճռական տարի էր հնգամյակի հսկայական ծրագիրը չորս տարում ավարտելու գործում, որը շատ մեծ եռանդ ու աշխատանք էր պահանջում նախագծված ծրագիրը իր բոլոր քանակական ու որակական ցուցանիշներով անպայման կատարելու և գերակատարելու համար։

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը և հանրապետության կառավարությունը 1931 թվականի ժողովրդա-տնտեսական արտադրական և ֆինանսական պլանների կատարումն ապահովելու համար մեծ աշխատանք ծավալեցին։ Կենտկոմը բազմիցս զբաղվեց արդյունաբերության ետ մնացող ճյուղերի (գունավոր մետալուրգիա,

1 ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 112, դ. 814։

ինանսների, տեքստիլ ձեռնարկություններ և այլն), նորակառույցների շինարարության, բանվորական ուժի հավաքագրման ու որակավորման, բարձրորակ կադրերի պատրաստման հարցերով։ Մշտապես կուսակցության և կառավարության տեսադաշտում էին կոլտնտեսային շինարարության, ՄՏԿ-ների, սովետական տնտեսությունների կազմակերպական ու տնտեսական ամրապնդման հարցերը, պարտադիր ուսման կիրառման և անգրագիտության վերացման խնդիրները։ Այդ հարցերի վերաբերյալ ընդունված որոշումների կենսագործումն ապահովելու նպատակով մոբիլիզացվեցին գյուղի և քաղաքի աշխատավորները, կուսակցական կազմակերպությունները, կոմերիտմիությունը, արհմիությունները, սովետական և տնտեսական կազմակերպությունները։

Միության կարևորագույն արդյունաբերական ձեռնարկությունների առաջավորների օրինակով՝ հանրապետության արդյունաբերության բանվորների, նորակառույցների շինարարների, երկաթուղայինների մոտ նույնպես առաջացան մրցության առավել բարձր ձևեր՝ հասարակական օժանդակության, հանդիպական պլանի, փոխադարձ հսկողության, տնտհաշվարկային բրիգադներ, որոնց դրական աշխատանքը միանգամայն ակներև էր։ Հարվածայինների շարժումը ավելի ու ավելի լայն ծավալ ընդունեց։ Շատ ձեռնարկություններում աշխուժանում և բարելավվում էին արտադրական խորհրդակցությունների ու հանձնաժողովների աշխատանքները։ Զգալիորեն աշխուժացավ բանվոր ռացիոնալիզատորների և գյուտարարների շարժումը, որը հետագայում ավելի ու ավելի իր վրա բևեռեց կուսակցական կազմակերպությունների և արհմիությունների ուշադրությունը։

1931 թվականի մայիսի 6-ին Լենինականում գումարվեց ֆաբրիկաների և գործարանների, տրանսպորտի, նորակառույցների և սոցիալիստական դաշտերի հարվածայինների առաջին հանրապետական համագումարը։ Այդ հավաքի գլխավոր խնդիրն էր ամփոփել սոցիալիստական մրցության ու հարվածայինների շարժման արդյունքները և նոր առաջադրանքներ մշակել հնգամյակի վերջնական տարվա պլանների կատարումն ապահովելու, մրցությունն ու հարվածային շարժումը նոր աստիճանի բարձրացնելու համար։

1931 թվականի սկզբներին 54 խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններում սոցիալիստական մրցության մեջ էր ընդգրկված հանրապետության ֆաբրիկա-գործարանային բանվորների 75 տոկոսը, ինժեներա-տեխնիկական աշխատողների 56 տոկոսը և արտադրության մեջ զբաղված կանանց 92 տոկոսը։ Հնգամյակի վերջին տարիներին հարվածայնությունը, որպես սոցմրցման հիմնական ձև, բանվոր դասակարգի մասսայական շարժման բնույթ էր ստացել։ Հանրապետության 54 արդյունաբերական ձեռնարկություններում 1931 թվականի առաջին կեսի տվյալներով կազմակերպվել էր 119 հարվածային ցեխ, 205 հարվածային բրիգադ, 50 արտադրական կոլեկտիվ։ Արդյունաբերական բանվորների 65 տոկոսը ընդգրկված էր հարվածային բրիգադների մեջ։ Արտադրության հարվածայինների շարժման մեջ էին մասնագիտական կադրերի 48 տոկոսը, կանանց 84 տոկոսը, կոմունիստների 81 և կոմերիտականների 82 տոկոսը[1]։

---

1 ՏԵՍ ՀՍՍՀ ԱԳԱ ԳԱԱ, Ֆ. 65. ց. 3, գ. 1015, թ. 49—53։

Սոցիալիստական մրցության առաջավոր ձևերի և աշխատանքի հարվածային մեթոդների արմատավորման շնորհիվ մի շարք ձեռնարկություններ և շինարարական օբյեկտներ 1931 թվականի առաջին կեսին իրենց արտադրա-ֆինանսական առաջադրանքների կատարման ուղղությամբ հասել էին զգալի հաջողություններ։ Սակայն դրանց կողքին կային արդյունաբերական կարևոր բնագավառներ (տեքստիլ, Հայպղինձ և այլն), որտեղ պլանների կատարման գործում ի հայտ էին եկել էական թերություններ, որն ամենից առաջ բացատրվում էր նրանով, որ այդ ձեռնարկությունների ղեկավարները, կուսակցական ու արհմիութենական կազմակերպությունները անկարողություն էին դրսևորել բանվորների արտադրական խանդավառությունը գլխավորելու, աշխատանքը կազմակերպելու, արտադրության մեջ աշխատուժը ճիշտ ու նպատակասլաց դասավորելու գործում։ Բանվորական ուժի հոսունության, արտադրության մեջ տեղ գտած դիմազրկության, աշխատավարձի «ձախ» հավասարեցման երևույթների առկայությունը լուրջ արգելքներ էին ստեղծում արտադրական պլանների կատարման գործում բանվորների նախաձեռնությունը լայնորեն ծավալելու համար։

Անընդհատ զարգացող արդյունաբերությունը, տրանսպորտը, լայն ծավալ ընդունած նոր կառուցվող ձեռնարկությունների, հիդրոէլեկտրակայանների, քաղաքային և կոմունալ շինարարությունը բանվորական ուժի մեծ պահանջ էր առաջադրում։ Այդ բոլորի շնորհիվ գործազրկությունը 1931 թվականի սկզբներին արդեն վերացել էր։ Ավելին, բանվորական ուժի պահանջը գնալով մեծանում էր։ Հատկապես լուրջ դժվարություններ էր ստեղծում որակյալ բանվորական ուժի պակասը։ Այդ խնդրի լուծումը հնգամյա պլանը կենսագործելու անհրաժեշտ պայմաններից մեկն էր, որը լուրջ և հետևողական ջանքեր էր պահանջում՝ մի կողմից հետզհետե մեծացող բանվորական ուժի պակասը համալրելու, մյուս կողմից՝ արդյունաբերության կադրերի որակավորման գործը կազմակերպելու ուղղությամբ։

Ելնելով դրանից Հայաստանի կոմկուսի VII համագումարն իր որոշումներում նշեց, որ Կենտկոմը և կուսակցական կազմակերպությունները պետք է հետևողականորեն պայքար ծավալեն որակյալ կադրերի պակասը լրացնելու համար[1]։

Հանրապետության կառավարության և կուսակցության Կենտկոմի մշակած միջոցառումները՝ աշխատուժի պահանջը բավարարելու, արտադրության մեջ զբաղված բանվորների որակը բարձրացնելու և նոր որակյալ աշխատուժ պատրաստելու վերաբերյալ՝ գործնական մեծ նշանակություն ունեցան։

Առանձնապես հիշատակության արժանի է այն լուրջ աշխատանքը, որ կատարում էին Հայաստանի լենինյան կոմերիտմիության Կենտկոմը և նրա տեղական կազմակերպությունները՝ թե արտադրության մեջ ընդգրկված երիտասարդության տեխնիկական որակավորումը բարձրացնելու և թե երիտասարդներից բանվորական նոր կադրեր պատրաստելու բնագավառներում։ Ինչպես ամբողջ Միությունում, այնպես էլ Հայաստանում, կոմերիտմիությունը նա-

1 Տե՛ս «ՀԿ(բ)Կ VII համագումարի որոշումները», Երևան, 1930 թ.։

խաձեռնեց ֆաբրիկա-գործարանային ուսուցման ու երիտասարդության տեխնիկական ուսուցման մյուս ձևերի կազմակերպումը և զարգացումը։

Սոցիալիստական շինարարությունը պահանջում էր նոր տիպի մասնագետների հսկայական բանակ, սակայն նրանց պատրաստման տեմպը չէր համապատասխանում ինդուստրացման և գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման տեմպերին։ Մասնագետների պահանջի ու նրանց պատրաստման միջև առաջացած խզումը կարող էր լուրջ արգելք հանդիսանալ սոցիալիստական տնտեսության հետագա հաջող զարգացման համար։

Ժողովրդական տնտեսության կողմից ներկայացվող բարձր և միջին որակի մասնագիտական կադրերի պահանջը բավարարելու անհրաժեշտությունից ելնելով, հարկ եղավ վերակառուցել պետական համալսարանը, ստեղծել առանձին ճյուղային ինստիտուտներ, կազմակերպել մի շարք միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններ։

Հայաստանի բանվոր դասակարգը, բոլոր աշխատավորները հնգամյակի ավարտական տարին թևակոխեցին ժողովրդական տնտեսության զարգացման բնագավառում ձեռք բերած կարևոր հաջողություններով։ Հանրապետության նվաճումների հանրագումարը և առաջիկա խնդիրները բազմակողմանի արտացոլում գտան 1932 թվականի հունվարին տեղի ունեցած Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության VIII համագումարին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի տված հաշվետվության մեջ (զեկուցող՝ Ա. Խանջյան)։ Համագումարը քննության առավ նաև հանրապետության անասնապահության զարգացման ու նրա սոցիալիստական վերակառուցման խնդիրը (զեկուցող՝ Ա. Գուլոյան), որը տնտեսական կարևոր նշանակություն ուներ։

Համագումարը արձանագրեց, որ Հայաստանի աշխատավորների, առաջին հերթին նրանց ավանգարդը հանդիսացող բանվոր դասակարգի դրսևորած ջանքերի շնորհիվ, հնգամյակի վճռական տարում սոցիալիզմի տնտեսական հիմքի կառուցման ուղղությամբ նոր, ավելի մեծ առաջընթաց էր կատարվել, որը նշանավորվել էր սոցիալիստական ինդուստրիայի բուռն աճով, արդյունաբերական նոր ճյուղերի, ձեռնարկությունների և կենտրոնների ստեղծմամբ, բանվորական զանգվածների արտադրական խանդավառության հզոր վերելքով։ 1931 թվականին շարունակվեց այնպիսի կարևոր ձեռնարկությունների կառուցումը, ինչպիսիք էին Զորագէսը, Քանաքեռգէսը, Կիրովականի քիմիական կոմբինատը, Արարատի ցեմենտի գործարանը և այլն։ Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության ամբողջ արտադրանքի ծավալը 1930 թվականի համեմատությամբ 1931 թվականին ավելացավ 16,1 տոկոսով, իսկ արդյունաբերության արտադրանքը՝ 47,4 տոկոսով։ Դրա շնորհիվ ամբողջ ժողովրդական տնտեսության արտադրանքի ծավալի մեջ արդյունաբերության արտադրանքի տեսակարար կշիռը 1930 թվականի 33,3 տոկոսից 1931 թվականին բարձրացավ 42,4 տոկոսի։

Զգալի չափով բարձրացավ էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը, որի տարեկան աճը կազմեց 24,4 տոկոս։

Ինդուստրացման բազայի վրա զարգացող արդյունաբերությունը և ծավալվող նորակառույցների շինարարությունը պայմանավորեցին Հայաստանի բանվոր դասակարգի քանակական աճը և նրա շարքերի որակական փոփոխու-

թյունները։ 1930 թվականի համեմատությամբ 1931 թվականին բանվորների թիվը արդյունաբերության մեջ ավելացավ 45 տոկոսով, իսկ շինարարության բնագավառում 15,4 տոկոսով[1]։

Հաջողությունների հետ միասին համագումարը նշեց, որ որոշ ձեռնարկություններ թույլ են տվել պլանային առաջադրանքների քանակական և որակական թերակատարումներ։

Հնգամյակի վճռական տարում գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման բնագավառում տեղի ունեցած տեղաշարժերը գլխավորապես արտահայտվեցին գյուղի սոցիալիստական սեկտորի ամրապնդման գծով։ Չնայած դեռևս գոյություն ունեին շատ դժվարություններ ու խոչընդոտներ, որոնք զգալի չափով պայմանավորված էին գյուղացիության հարցում թույլ տված սխալներով, այնուամենայնիվ կոլտնտեսային շինարարության բնագավառում նկատելի առաջընթաց կատարվեց։ Բավական է մատնանշել, որ 1931 թվականի հուլիսի 1-ի տվյալներով հանրապետությունում կոլտնտեսությունների թիվը հասել էր 724-ի, որոնք միավորում էին 40,6 հազար տնտեսություն, կամ գյուղացիական տնտեսությունների 21,6 տոկոսը։

Տնտեսապես զգալի չափով ամրապնդվեցին սովխոզները, նրանց քանակը հասնում էր 45-ի։ 1931 թվականին նկատելիորեն ուժեղացավ գյուղի սոցիալիստական հատվածի տեխնիկական բազան, բարձրացավ աշխատանքի մեքենայացման մակարդակը։ Կոլտնտեսությունների սեփական տրակտորային պարկը հաշվում էր մինչև 196 տրակտոր։ 1931 թվականին արդեն գործում էր չորս մեքենատրակտորային կայան, որոնք ունեին 168 տրակտոր, 2274 ձիու ուժ ընդհանուր կարողությամբ և զգալի չափի հասնող գյուղատնտեսական այլ մեքենաների պարկ։ ՄՏԿ-ները սպասարկում էին 153 կոլտնտեսություն։

Հայաստանի կուսակցական կազմակերպությունները պայքարում էին կոլտնտեսային սեկտորի արտադրությունը կազմակերպական բարձր հիմքերի վրա դնելու, աշխատանքը ճիշտ կազմակերպելու, կադրերի պատրաստման գործը բարելավելու, արտադրության մեջ բարձր ցուցանիշներ ապահովելու համար։

3. ԱՌԱՋԻՆ ՀՆԳԱՄՅԱ ՊԼԱՆԻ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ։ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՔԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԱՎԱՐՏԸ

Սովետական աշխատավորությունը հաջողությամբ կատարելով հնգամյակի առաջին երեք տարիների ծրագրային առաջադրանքները, ձեռնամուխ եղավ հնգամյակի չորրորդ տարվա՝ 1932 թվականի տնտեսական և կուլտուրական շինարարության խնդիրների կենսագործմանը։ Համ(բ)Կ XVII կոնֆերանսը (1932 թվականի հունվար-փետրվար) ամփոփելով 1931 թվականին արդյունաբերության բնագավառում ձեռք բերված հաջողությունները, նշեց, որ դրանք հնարավորություն են տալիս 1932 թվականի համար նախագծել նոր, առավել կարևոր առաջադրանքներ և ապահովել դրանց հաջող կենսագործումը։

---

1 Տե՛ս ՀԿ(բ)Կ VIII համագումարի բանաձևերը», Երևան, 1932, էջ 5։

1932 թվականի ամբողջ ժողովրդական տնտեսության պլանի հիմնական խնդիրը կոնֆերանսը համարեց սև մետալուրգիայի, ածխի և մեքենաշինության արտադրական ու շինարարական ծրագրի կատարումը։ Հնգամյակի վերջին տարվա առաջադրանքներում կարևոր տեղ հատկացվեց նաև էներգետիկ բազայի հետագա ընդլայնման, որպես արդյունաբերության առաջատար ճյուղերի արագ զարգացումն ապահովելու կարևոր միջոցի, գունավոր մետալուրգիայի և քիմիական արդյունաբերության հետագա լայն զարգացման, թեթև ու սննդի արդյունաբերության արտադրանքի առավել բարձր աճի ապահովման հարցերին[1]։

Հայաստանի սոցիալիստական շինարարության 1932 թվականի առաջադրանքներում ՀԿ(բ)Կ VIII համագումարը և ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի 2-րդ նստաշրջանը նախագծեցին հանրապետության համար չափազանց մեծ կարևորություն ներկայացնող խնդիրներ, որոնց իրականացումը պահանջում էր ուժերի մեծ լարում և միջոցների ավելի լայն մոբիլիզացում։ Այդ կարևոր էր ամենից առաջ նրանով, որ 1932 թվականին նախատեսվում էր ավարտել հնգամյա պլանի կենսագործումը, երկրորդ՝ որ այդ տարվա ընթացքում ինչպես Միությունում, այնպես էլ Հայաստանում գործող ձեռնարկությունների շարքն էին անցնելու ժողովրդական տնտեսության համար մեծ կարևորություն ներկայացնող մի շարք արդյունաբերական ձեռնարկություններ, հիմք էր դրվելու էլ ավելի մեծ նշանակություն ունեցող նոր գործարանների շինարարությանը։ Հնգամյակի վերջին տարում առաջնակարգ նշանակություն էր ստանում կառուցվող արդյունաբերական օբյեկտների և էլեկտրակայանների շինարարության տեմպերի արագացումը։ Այդ իսկ նկատառումով անհրաժեշտ համարվեց հիմնական կապիտալ հատկացումներն ու շինարարական մյուս կարգի միջոցները կենտրոնացնել առավել կարևորություն ներկայացնող կառույցներում։ Ընդ որում, խնդիր դրվեց 1932 թվականին անպայման ավարտել և շահագործման հանձնել Ղարաքիլիսայի քիմիական և Դավալուի ցեմենտի գործարանները, Զորագէսի և Երևանի հիդրոէլեկտրակայանները, արագացնել Քանաքեռի հիդրոկայանի կառուցման աշխատանքները։

Պլանավորվեց 1932 թվականին սկսել Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանի, Ղափանի հարստացուցիչ ֆաբրիկայի, Օխչի գետի վրա կառուցվող Ղափանի էլեկտրակայանի շինարարությունը։

Ծրագրվեց հնգամյակի վերջին տարում ապահովել հինգ հազար տոննա պղնձի արտադրությունը, որն իրագործելու համար սկսել Ղափանի և Ալավերդու պղնձահանքերի վերակառուցման ու վերասարքավորման աշխատանքները։ Պղնձի և բազմամետաղների պաշարները ճշգրտելու և նոր հանքավայրեր հայտնաբերելու նպատակով լայն ծավալ էին ստանալու լեռնահետախուզական աշխատանքները։

1932 թվականի պլանային առաջադրանքներում պատշաճ տեղ հատկացվեց գյուղական էլեկտրակայանների շինարարությանը։ Առանձնապես կարևոր

---

1 Տե՛ս «ՍՄԿՊ-ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն III, էջ 174—178։

էր Մեղրու, Դիլիջանի և Իջևանի հիդրոէլեկտրակայանների ավարտումը, Շաքիի և Յանղի էլեկտրակայանների կառուցման աշխատանքների ծավալումը։ Թեթև արդյունաբերության զարգացման գծով խնդիր դրվեց լայնացնել Լենինականի տեքստիլ ֆաբրիկան, հասցնել այն նրա նախագծային հզորությանը, արագացնել մսի կոմբինատի կառուցումը և այլն։

1932 թվականի համար կարևոր միջոցառումներ նախատեսվեցին գյուղատնտեսության սոցիալիստական շինարարության բնագավառում։ Կոլտնտեսությունների տնտեսական, կազմակերպական և քաղաքական ամրապնդման հարցերը, որպես առաջնահերթ խնդիրներ, շարունակում էին տակավին մնալ օրակարգում։

Գյուղատնտեսության սոցիալիստական հատվածում վճռականը նրա արտադրության բարձրացման, նրա կազմակերպման խնդիրն էր։ Աշխատանքի ճիշտ կազմակերպումը, արտադրության աշխատատար բնագավառների մեքենայացման ուժեղացումը, գործավարձի կիրառումը, սոցիալիստական մրցության բոլոր ձևերի լայն արմատավորումը արտադրության բոլոր ճյուղերում այն կարևոր լծակներն էին, որոնք պետք է խթանեին աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը։

1932 թվականի հանդիպական պլանի, հարվածայինների շարժման և սոցիալիստական մրցման հիմնական, որոշիչ խնդիրը յուրաքանչյուր ձեռնարկության, նորակառույցի համար պետք է լիներ՝ հասնել այնպիսի վիճակի, որպեսզի «տվյալ նյութական միջոցներով, ավելի մեծ խնայողության, արտադրական ճնարավորությունների ավելի լավ օգտագործման, ուժերի ավելի լավ մոբիլիզացման և ավելի լավ գործնական ղեկավարման ճիման վրա ավելի շատ և ավելի լավ որակի արտադրանք տալ երկրին»[1]։ Ահա այս կարևոր դիրեկտիվը դրվեց կուսակցության ու բանվոր դասակարգի ամենօրյա աշխատանքի հիմքում և հանդիսացավ հնգամյակի կատարման համար մղվող պայքարի հիմնական ուղեցույց։

Սոցիալիստական մրցությունը և հարվածայինների շարժումը հանրապետությունում էլ ավելի մեծ ծավալ ընդունեց, իր մեջ ընդգրկելով յուրաքանչյուր բրիգադ, ցեխ, տեղամաս, ձեռնարկություն, նորակառույց, սովետական և կոլեկտիվ տնտեսություն։ Արտադրության առաջավորների աշխատանքի փորձը, մրցության բարձր ձևերն արմատավորվում էին տնտեսության բոլոր բնագավառներում։ Արտադրության տեխնիկային տիրապետելու, տեխնիկան ավելի ռացիոնալ օգտագործելու և ավելի շատ արտադրանք տալու կուսակցության կոչը համախմբել էր մասսաներին։

Երևանի Ֆ. Ձերժինսկու անվան մեխանիկական գործարանի հայտնի խառատ Հ. Դիլանյանը հանրապետության արդյունաբերության աչքի ընկնող առաջավորներից էր։ Նա իր գիտելիքներով և աշխատանքի փորձով դաստիարակել էր տասնյակ երիտասարդների։ Նրա օրինակով շատերը դարձան արտադրության առաջավորներ։ Իրենց հարվածային, օրինակելի աշխատանքով աչքի էին ընկնում նաև խառատ Ա. Մատինյանը, փականագործներ Մ. Հովհաննիսյանը և Գ. Մարտիրոսյանը, հղկող Մ. Մելքոնյանը և շատ ուրիշներ։

---

1 «ՍՄԿՊ-Ն... բանաձևերում ու որոշումներում», մասն III, էջ 184։

«Արարատ» գործարանի սպիրտի թորման ցեխի անվանի մեքենավար Հ. Հարությունյանը, ծխախոտի գործարանի բարձրորակ վարպետ Հ. Երզնկյանը, պոլիգրաֆ արդյունաբերության հնագույն աշխատող գրաշար Կ. Եղիկյանը, հանրապետության գործարանների ու ֆաբրիկաների հարյուրավոր որակյալ, երկարամյա աշխատանքի փորձ ունեցող բանվորներ Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգի առաջամարտիկներ էին։

Հայաստանի բանվոր դասակարգը հիմնականում կազմավորվել և հզորացել էր ի հաշիվ տեղի կադրերի։ Սակայն նրա շարքերում քիչ չէին նաև մեր երկրի եղբայրական մյուս ժողովուրդների զավակները։

Շինարարների կատարյալ ինտերնացիոնալ կոլեկտիվներ էին Զորագէսի, Քանաքեռգէսի, Դավալուի ցեմենտի, Ղարաքիլիսայի քիմիական, Երևանի սինթետիկ կաուչուկի կոմբինատների շինարարները, Ալավերդու և Ղափանի պղնձագործները։ Եղբայրական ժողովուրդների շատ զավակներ աշխատում էին նաև հանրապետության մյուս ձեռնարկություններում։ Զորագէսի և Քանաքեռգէսի թունելագործներ Հ. Գրիգորյանի, Ե. Սարգսյանի, Ա. Հայրապետյանի և մյուսների կողքին Հայաստանի էլեկտրիֆիկացիայի խոշորագույն առաջնեկների կառուցմանը մասնակցում էին ռուս և ուկրաինական ժողովուրդների զավակներ Ի. Լուկյանովը, Մ. Կոլեսնիկովը, Ա. Ֆեոդորովը, Գ. Կալուժնին, Մ. Լավրովը և շատ ուրիշներ։ Քանաքեռգէսի շինարարության թունելագործ Ի. Տրուշինը, որպես հարվածային և առաջավոր թունելագործ, պարգևատրվեց Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով։ Իր անբասիր աշխատանքի շնորհիվ նա ընտրվեց շինարարների կուսակցական կազմակերպության քարտուղար։ Թունելագործ Հ. Գրիգորյանի բրիգադը Քանաքեռգէսի շինարարության մեջ մրցում էր Սերգոբինցևի և Կորնևի բրիգադների հետ։

Հանրապետության արդյունաբերության առաջավորները ոչ միայն ջանք չէին խնայում իրենց արտադրության բնագավառում պատվով կենսագործելու կառավարության և կուսակցության դիրեկտիվները, այլև պետական ու հասարակական աշխատանքներում բանվորական ուժի հավաքագրման ու նրանց որակավորման գործում օգնում էին համապատասխան հիմնարկներին և կազմակերպություններին։

Քանաքեռգէսի շինարարության հարվածային բանվորները և ինժեներատեխնիկական աշխատողները 1932 թվականի հոկտեմբերի 10-ին դիմում հղեցին հանրապետության մի շարք շրջանների կուսակցական ու սովետական կազմակերպություններին, կոլտնտեսություններին և կոլտնտեսականներին՝ բանվորական ուժով օգնելու Հայաստանի արդյունաբերության զարգացման համար հսկայական կարևորություն ներկայացնող Քանաքեռգէսի կառուցումն արագ ավարտելու և այն գործարկելու համար։

1932 թվականի հոկտեմբերի 14-ին «Խորհրդային Հայաստան» թերթը տպագրեց Ղարաքիլիսայի քիմիական կոմբինատի շինարարության և գործող ցեխերի բանվորների ու մասնագետների դիմումը ուղղված հանրապետության բանվորներին, կոլտնտեսականներին, աշխատավոր մենատնտեսներին ու Զորագէսի շինարարներին՝ ապահովել քիմշինը շինարարներով, էներգիայով և ցույց տալ այլ կարգի աշակցություն, որպեսզի մինչև 1933 թվականի մայիսի 1-ը կոմբինատը լրիվ հանձնվի շահագործման։ Նրանք նշում էին, որ Ղարաքիլի-

սայի անտառի եզրին ծնունդ է առել հանրապետության քիմիական արդյունաբերության խոշոր առաջնեկը, որի կորպուսներն ու ցեխերը մեկը մյուսի ետևից ավարտվում են բանվորների անընկճելի աշխատանքի ու խանդավառության շնորհիվ և որ իրենց հետ ունենալով Մոսկվայի, Ռոստովի ու այլ տեղերի պրոլետարիատի որակյալ ուժեր՝ առաջ են տանում կոմբինատի սարքավորման գործը։

Երկրի տեխնիկա-տնտեսական հետամնացությունը վերացնելու և սեփական ինդուստրիալ բազա ստեղծելու համար պահանջվում էր հսկայական չափերի հասնող կապիտալ ներդրումներ։ Ահա թե ինչու Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության մեջ հնգամյակում նախատեսված 276,8 միլիոն ռուբլու դիմաց փաստացի կապիտալ ներդրումը կազմեց 312,3 միլիոն ռուբլի։ Ընդ որում Ներդրումների հիմնական բաժինը հատկացվեց արդյունաբերության, էներգետիկայի և գյուղատնտեսության զարգացման նպատակներին։

Առաջին հնգամյակում հանրապետության ամբողջ ժողովրդական տնտեսության մեջ ընդհանուր կապիտալ ներդրումը ավելի քան 4 անգամ գերազանցեց սովետական իշխանության գոյության ընթացքում, ներառյալ 1927—28 տնտեսական տարում, ներդրված գումարի չափը։ Այդ ներդրումներով էլ պայմանավորվեց ժողովրդական տնտեսության զարգացման այն ծավալը, որ տեղի ունեցավ հնգամյակում։

Բացի այն, որ առաջին հնգամյակի տարիներին հանրապետությունում շահագործման հանձնվեցին մի շարք նոր ձեռնարկություններ, կառուցման պրոցեսում էին գտնվում նաև զգալի թվով արդյունաբերական օբյեկտներ։ Շահագործման հանձնված նորակառույցների թվումն էին Զորագէսը, Երևանի երկրորդ ավտոմատ էլեկտրակայանը, Լենինականի հիդրոկայանի երկրորդ հերթը, Երևանի Ձերժինսկու անվան մեխանիկական (հետագայում մեքենաշինական), ֆերմենտացիոն գործարանները, կարի նոր ֆաբրիկաները Երևանում և Լենինականում, Մինչևան-Ղափան երկաթուղին, Ղարաքիլիսայի կղմինդրի և աղյուսի գործարանը, Դիլիջանի, Ստեփանավանի էլեկտրակայանները և այլն։ Արագ տեմպերով կառուցվում և ավարտին էին մոտենում Քանաքեռի խոշոր հիդրոկայանի, Ղարաքիլիսայի քիմիական կոմբինատի, Դավալուի ցեմենտի գործարանի, Երևանի ծխախոտի ֆաբրիկայի, Հոկտեմբերյանի բամբակազտիչ գործարանի, Երևանի տրամվայի և մի շարք այլ ձեռնարկությունների շինարարությունը։

Հնգամյակի տարիներին հանրապետությունում կառուցված արդյունաբերական նոր ձեռնարկությունների, հին գործարանների ու ֆաբրիկաների վերակառուցման և վերասարքավորման, հիդրոէլեկտրակայանների գործարկման շնորհիվ, խոշոր արդյունաբերության արտադրական միջոցները 1928 թվականի համեմատությամբ 1932 թվականին աճեցին ավելի քան երեք անգամ։ Հայաստանի խոշոր արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 1927—28 տնտեսական տարվա 19,4 միլիոն ռուբլու դիմաց 1923 թվականի վերջին հասավ 85,6 միլիոն ռուբլու, կամ աճեց 4,5 անգամ։ Իսկ մանր արդյունաբերության համախառն արտադրանքը համապատասխանաբար 8,8 միլիոն ռուբլուց հնգամյակի վերջին հասավ 25,4 միլիոն ռուբլու։

Մեծ էին հաջողությունները հանրապետության էլեկտրիֆիկացիայի բնագավառում։ Այդ ուղղությամբ հնգամյակում պլանավորված կապիտալ ներդրումը գերակատարվեց 74,3 տոկոսով։ Զորագէսի հիդրոէլեկտրակայանը, որ այդ ժամանակ ամենասխոշորն էր հանրապետությունում, էլեկտրաէներգիայով սպասարկելու էր Ղարաքիլիսայի քիմիական և Ալավերդու պղնձաձուլական կոմբինատները, ինչպես նաև մերձակա շրջանների կոլտնտեսությունների արտադրության որոշ ճյուղեր, ՄՏԿ-ները և գյուղերը։

1932—1933 թվականների ընթացքում ավարտվեց Զորագէս-Ղարաքիլիսա, Զորագէս-Ալավերդի էլեկտրահաղորդագծերի, Ղարաքիլիսայի նավաշինարանի, ինչպես նաև սկսվեց Քանաքեռ-Համամլու (Սպիտակ)-Ղարաքիլիսա հաղորդագծի շինարարությունը։ Նշված հաղորդագծերի ընդհանուր երկարությունը հասնում էր 140 կիլոմետրի։ Բացի այն էլեկտրակայաններից, որոնք գործարանային և կոմունալ նշանակություն ունեին, հնգամյակի ընթացքում կառուցված և շահագործման հանձնված էլեկտրակայանների թիվը հասնում էր 9-ի, որից երեքը շրջանային, իսկ վեցը՝ գյուղական։ Էլեկտրակայանների ընդհանուր կարողությունը չհաշված տեղայնացվածների հզորությունը, հնգամյակում ավելացավ 4,26 անգամ, էլեկտրաէներգիայի տարեկան արտադրությունը՝ ավելի քան 2,5 անգամ։

Արդյունաբերության բուռն զարգացումը ապահովեց համախառն արտադրանքի անշեղ աճը, ժողովրդական տնտեսության համախառն արտադրանքը բարձրացավ 1927—28 տնտեսական տարվա 21,5 տոկոսից հնգամյակի վերջում հասնելով 58,0 տոկոսի[1]։ Այդ նշանակում է, որ անցյալում հետամնաց ագրարային երկրից Հայաստանը դառնում էր ինդուստրիալ-ագրարային երկիր։

Հանրապետության արդյունաբերական հին կենտրոնների ինդուստրիալ ծավալուն զարգացմանը զուգընթաց առաջացան նոր կենտրոններ՝ Ղարաքիլիսան, Արթիկը, Դավալուն։

Հայաստանի սոցիալիստական արդյունաբերությունը կոոպերատիվ սեկտորի հետ միասին ամբողջովին դուրս մղելով արդյունաբերության բնագավառից մասնավոր սեկտորին, առաջին հնգամյակում անբաժան իշխող դիրք գրավեցին։

Հնգամյակում աչքի ընկնող տեղաշարժեր կատարվեցին հանրապետության գյուղատնտեսության բնագավառում։ Ընդհանուր ցանքատարածությունը, ի հաշիվ խոպան հողերի և չորացվող ճահիճների, ավելացավ մոտ 12,9 տոկոսով։ Հացահատիկային կուլտուրաների ցանքատարածությունը 1928 թվականի համեմատությամբ 1932 թվականին ավելացավ 59,5 հազար հեկտարով, տեխնիկական կուլտուրաներինը՝ 22,5 հազար և կերաբույսերի գծով՝ 19,5 հազար հեկտարով[2]։

Հնգամյակի սկզբին Հայաստանի գյուղատնտեսությունը բաղկացած էր գիրազանցապես մանր և մանրագույն անհատական տնտեսություններից։ Նրա արտադրության մանր ապրանքային բնույթը, արտադրական պրիմիտիվ միջոցները, ագրոտեխնիկայի ցածր մակարդակը խիստ դժվարացնում էին նրա

1 Տե՛ս «ՀՍԽՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր (1929—1934 թթ.) խորհուրդների VIII համագումարի առթիվ», Երևան, 1935, էջ 19։

2 Տե՛ս «Сельское хозяйство Армянской ССР», էջ 15։

փոխադրումը նոր մեքենայական տեխնիկայի ռելսերի վրա։ Այդ ժամանակ կոլտնտեսային սեկտորը միանգամայն չնչին տեղ էր գրավում, որի ապրանքային արտադրությունը ոչ մի դեր չէր կարող խաղալ գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության բնագավառում։ Հնգամյակի վերջում դրությունը էապես փոխվեց։ Գյուղի սոցիալիստական վերակառուցման գործում նշանակալից նվաճումներ ձեռք բերվեցին։

Գյուղատնտեսության տեխնիկա-տնտեսական վերակառուցումը, որն առաջին հնգամյակի կարևոր խնդիրներից մեկն էր, անհնարին կլիներ իրականացնել առանց պետական ֆինանսական աճող օգնության։ Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ հնգամյակում կապիտալ ներդրումը (96,6 միլիոն ռուբլի) 5,4 անգամ գերազանցեց մինչև հնգամյակը ներդրված գումարը։ Ոռոգման շինարարության նպատակներին հատկացվեց 33,8 միլիոն ռուբլի, սովխոզների շինարարությանը՝ 31,4 միլիոն ռուբլի, ՄՏԿ-ին՝ 3,2 միլիոն ռուբլի, իսկ մնացածը՝ կոլտնտեսություններին և այլ նպատակներին[1]։

Հնգամյակի տարիներին կազմակերպվեց յոթ մեքենա-տրակտորային կայան, որոնց տրակտորային պարկը հաշվում էր 296 տրակտոր։ Սովխոզներում կենտրոնացված էր 194, իսկ կոլտնտեսություններում՝ 50 տրակտոր։ Բացի տրակտորներից գյուղատնտեսության սոցիալիստական սեկտորը զինված էր զգալի քանակությամբ գյուղատնտեսական այլ մեքենաներով։

1932 թվականի հուլիսի 1-ի տվյալներով հանրապետությունում կազմակերպված 892 կոլտնտեսություններում միավորված էր 63,1 հազար աշխատավորական տնտեսություն, որը կազմում էր գյուղացիական տնտեսությունների 37,9 տոկոսը։ Համայնացված ցանքատարածությունը հասնում էր 159,4 հազար հեկտարի, որը կազմում էր ամբողջ ցանքատարածության 39,2 տոկոսը[2]։ Մեքենա-տրակտորային կայանները սպասարկում էին կոլտնտեսությունների 39,1 տոկոսը։

Հանրապետության առաջավոր՝ Ղուրդուղովու, Մեղրու և Ղամարլուի շրջաններում համատարած կոլեկտիվացումը հիմնականում ավարտվել էր։

Գյուղի սոցիալիստական սեկտորում 1932 թվականին կենտրոնացված էր հացահատիկային կուլտուրաների 34,4 տոկոսը, տեխնիկական կուլտուրաների 64,8 տոկոսը, բոստանա-բանջարանոցային կուլտուրաների և կարտոֆիլի 48,3 տոկոսը[3]։ Կոլտնտեսությունների համախառն արտադրանքի եկամուտը 1932 թվականին հասնում էր 45,4 միլիոն ռուբլու, իսկ դրամական եկամուտը՝ 21,7 միլիոն ռուբլու[4]։

Հնգամյակի տարիներին հատուկ ուշադրություն էր դարձվում անասնաբուծության զարգացման խնդիրներին՝ ընդհանրապես, սոցիալիստական անասնապահության կազմակերպման հարցերին՝ առանձնապես։ 1932 թվականի վերջերին կոլտնտեսային կաթնապրանքային ֆերմաների թիվը հասել էր 233-ի, որտեղ կենտրոնացված էր 29,4 հազար գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն։ Ոչխարաբուծական 119 ֆերմաներում հաշվում էր 74,6 հազար գլուխ մանր եղջե-

1 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 43։
2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 48։
3 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստանի 15 տարին թվերով», էջ 136։
4 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 54։

բավոր անապուն։ Զգալի առաջադիմել էր նաև ձիաբուծական և խոզաբուծական ֆերմաների կազմակերպումը։ Այսպիսով, առաջին հնգամյակում գյուղատնտեսության սոցիալիստական սեկտորը նշանակալից նվաճումների էր հասել ցանքատարածության հանրայնացման, արտադրանքի ավելացման և տնտեսության տեխնիկական զինվածության մակարդակի բարձրացման բնագավառներում։

Արդյունաբերության զարգացումը և մեծ չափերի հասնող արդյունաբերական ու քաղաքային շինարարությունը պայմանավորեցին աշխատուժի քանակական աճը և նրա շարքերի որակական փոփոխությունները։ Սովետական Միության բանվորների և ծառայողների քանակը առաջին հնգամյակի ժամանակաշրջանում համարյա կրկնապատկվեց, իսկ Հայաստանում ավելի քան կրկնապատկվեց՝ 1928 թվականի 42473-ից 1932 թվականին հասնելով 93996-ի[1]։

Հանրապետության արդյունաբերության, շինարարության և տրանսպորտի բնագավառներում զբաղված աշխատավորների տարեկան միջին քանակը 1923 թվականի 20361-ից 1932 թվականին հասավ 44635-ի[2]։ Ցենզային արդյունաբերության մեջ 1928 թվականին զբաղված բանվորների միջին տարեկան թիվը հասնում էր 5537-ի, իսկ 1932 թվականին այն հասավ 12925-ի, կամ աճեց ավելի քան 2,3 անգամ։ 1928 թվականին նորակառույցների վրա աշխատում էին 6088 բանվոր և ծառայող, իսկ 1932 թվականին միայն բանվորների թիվը անցնում էր 16,0 հազարից[3]։

Առաջին հնգամյակին նախորդող ժամանակաշրջանում կանանց աշխատուժը շատ սահմանափակ էր արդյունաբերության և շինարարության մեջ։ Մինչդեռ արտադրության հետզհետե մեծացող պահանջը աշխատուժով բավարարելու գործում կանանց բանվորական ուժը հիմնական ռեզերվներից մեկն էր հանդիսանում։ Այդ անհրաժեշտությունը թելադրեց հանրապետության կուսակցական և պետական մարմիններին, արհմիութենական և կոմերիտական կազմակերպություններին սիստեմատիկ կերպով զբաղվել կանանց արդյունաբերության մեջ ներգրավելու հարցով։ Հնգամյակի տարիներին այդ ուղղությամբ զգալի բեկում է կատարվել։ Եթե 1929 թվականի հունվարի սկզբներին ֆաբրիկա-գործարանային արտադրության մեջ զբաղված կանանց թիվը տղամարդկանց թվի 19,6 տոկոսն էր կազմում, ապա 1932 թվականի հունվարին այն հասել էր 31,3 տոկոսի[4]։

Հայաստանի բանվոր դասակարգը իր կազմով հետզհետե երիտասարդանում էր։ 1932 թվականին արդյունաբերական բանվորների ավելի քան մեկ երրորդը կազմում էր 18—20 տարեկան երկսեռ երիտասարդությունը[5]։

Այսպիսով, հանրապետության բանվորների մեծամասնությունը արտադրություն էր եկել հնգամյակի վերջին տարիներին, մինչդեռ արդյունաբերության տեխնիկական վերազինումը որակյալ աշխատուժի մեծ պահանջ էր առա-

---

1 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 12։

2 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստանի 15 տարին թվերով», էջ 30։

3 Տե՛ս նույն տեղում։

4 Տե՛ս «Выполнение народно-хозяйственного плана ССР Армении за 1933 г.», Երևան, 1934, էջ 193։

5 Տե՛ս նույն տեղում։

չադրում։ Որակյալ բանվորական ուժը հնգամյակի կատարման անհրաժեշտ նախապայմանն էր։ Հետևաբար, բանվորների որակավորման և վերաորակավորման խնդիրը չափազանց լուրջ նշանակություն էր ստանում։ Հնգամյակի տարիներին հանրապետության պետական մարմինները, արհմիությունները, կոմերիտմիությունը այդ ուղղությամբ լայն գործունեություն ծավալեցին. բանվորների որակավորման և կրթության սիստեմը բավականաչափ լայնացվեց։ Կադրերի պատրաստման համար գործադրվում էին մի շարք ձևեր։ Արտադրությունից դուրս կադրերի պատրաստման կարևոր հաստատություններն էին ֆաբգործուսները, մասնագիտական տեխնիկական դպրոցները, տարբեր տնտեսության մասնագիտական դասընթացները, իսկ արտադրության մեջ՝ տեխնիկայի տիրապետման խմբակները, որակավորման բրիգադային ուսուցումը և այլ ձևեր։

Գերատեսչությունների գծով գործող կարճատև դասընթացները, որոնք մեծ տեղ էին գրավում կադրերի պատրաստման գործում, զգալի չափով բավարարում էին ժողովրդական տնտեսության կադրերի սուր պահանջը։ 1930—1932 թվականներին այդ դասընթացներում որակավորվեցին և վերաորակավորվեցին մոտ 800 մարդ։ Նույն ժամանակամիջոցում ֆաբգործուսները ավարտեցին և արտադրություն գնացին ավելի քան 1000 պատանի և աղջիկ։ Բավականաչափ մեծ թվով բանվորներ սովորում էին արտադրության մեջ։

Կարճատև մասսայական դասընթացների միջոցով հնգամյակում գյուղատնտեսության համար պատրաստվեց և վերապատրաստվեց մոտ 46 հազար մարդ։

Տեխնիկայի տիրապետման և նրա պրոպագանդման մասին կուսակցության և կառավարության դիրեկտիվները լայն մասսայականություն ստացան թե՛ քաղաքում և թե՛ գյուղում։ Տեխնիկական գիտելիքներ ձեռք բերելու, արտադրության տեխնիկային տիրապետելու ձգտումը ավելի մեծ չափով դրսևորվում էր երիտասարդության մեջ։ Այն իր արտահայտությունն էր գտնում նաև պարտադիր տեխնիկական քննություններ հանձնելու կառավարության միջոցառումների կենսագործմամբ։

Հանրապետության բուհերում հնգամյակի սկզբում սովորում էին 1366 ուսանող, իսկ հնգամյակի վերջում՝ 3526 ուսանող։ Տեխնիկումներում սովորողների թիվը համապատասխանաբար՝ 1852-ից հասնում է 7555-ի, բանֆակներում՝ 659-ից հասնում է 2644-ի[1]։

Առաջին հնգամյակի վերջին երեք տարիների ընթացքում հանրապետության բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները ժողովրդական տնտեսությանը տվեցին 872 մասնագետ, այդ թվում 123 ինժեներ, 185 գյուղատնտես, 152 տնտեսագետ և այլն։ Տեխնիկումները, ինչպես նաև բանֆակները նույն ժամանակամիջոցում ժողովրդական տնտեսությանը տվեցին զգալի թվով միջին որակի կադրեր։

Արդյունաբերության աշխատավորների քանակական աճը ուղեկցվում էր նրա շարքերի որակական փոփոխություններով։ Դրա կարևորագույն արտահայտությունն այն էր, որ բանվոր դասակարգի հիմնական մասը դառնում էր ար-

---

1 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», էջ 113։

տադրության հարվածային։ Աշխատանքի տեխնիկային տիրապետելու գործում նրանք իրենց օրինակով ոգեշնչում էին հազարավոր նորեկների, նրանց ընդգրկում էին սոցիալիստական մրցության մեջ, օգնում տիրապետելու արտադրության առաջավոր տեխնիկային ու փորձին, ոգևորում աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու, բարձր որակի արտադրանք տալու, խնայողության անհրաժեշտ ռեժիմ իրականացնելու համար։

Արտադրության տեխնիկական սարքավորումը և աշխատանքի էներգաելինվածության զգալի ավելացումը ձեռնարկություններում, մրցության բոլոր ձևերի լայն արմատավորումը, բանվոր դասակարգի կուլտուր-տեխնիկական մակարդակի նկատելի բարձրացումը և արտադրության մեջ ինժեներա-տեխնիկական կադրերի թվի զգալի ավելացումը, խթանում էին արտադրության ռացիոնալացումը և աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը։ Հանրապետության ծանր արդյունաբերության ձեռնարկություններում մեկ բանվորի տարեկան միջին արտադրանքը 1928—29 տնտեսական տարվա համեմատությամբ հնգամյակի վերջում ավելացավ 213,5 տոկոսով, թեթև արդյունաբերության ժողկոմատի ձեռնարկություններում բանվորի տարեկան արտադրանքը 3061 ռուբլուց հասավ 5245 ռուբլու, իսկ սննդհամի ձեռնարկություններում՝ 5660 ռուբլուց հասավ 10,3 հազար ռուբլու[1]։

Զգալի ծավալ ստացավ գյուտարարական և ռացիոնալիզատորական շարժումը, որը կապված էր բանվորների կուլտուր-տեխնիկական մակարդակի բարձրացման հետ։ 1932 թվականի առաջին ամիսների տվյալներով հանրապետության ձեռնարկություններում կազմակերպվել էր 45 գյուտարարական խմբակ, որոնք ընդգրկում էին շուրջ 680 գյուտարար և ռացիոնալիզատոր։ 1932 թվականի մարտի սկզբին հաշվի առնված գյուտարարական առաջարկությունների թիվը հասնում էր 850-ի։ Արտադրության մեջ ներդրված 440 առաջարկից պետությունը ստացավ ավելի քան 68 հազար ռուբլու խնայողություն։ Շինարարության բնագավառում կիրառված 162 առաջարկը տվեց 150 հազար ռուբլու տնտեսում։ Սակայն, բանվորական գյուտարարությունը զարգացնելու, բանվորների ավելի մեծ խմբեր այդ գործին մասնակից դարձնելու ասպարեզում դեռևս կային խոչընդոտներ, բյուրոկրատական քաշքշուկ և առանձին տնտեսվարների կողմից դեպի այդ գործը ոչ հոգատար մոտեցում, որոնց վերացման ուղղությամբ կուսակցական կազմակերպությունները և արհմիությունները անդադար պայքար էին մղում։

Ինչպես արտադրության պրոցեսում, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական կյանքում զգալի թվով կոփված բանվորներ հնգամյակի տարիներին առաջ քաշվեցին կուսակցական, պետական, տնտեսական և հասարակական պատասխանատու աշխատանքի։ Զգալի չափով աճեցին սոցիալիստական գյուղատնտեսության կադրերը։ Դազգահի հարյուրավոր հասունացած բանվորներ և սոցիալիստական դաշտերի աշխատողներ, որոնք աճել էին սոցմրցման և հարվածային աշխատանքի մեջ, խտացնում էին իրենց ավանգարդի՝ կոմունիստական կուսակցության շարքերը։ Հանրապետության բանվորների և ծա-

---

1 Տե՛ս «ՀՍԽՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր (1929—1934 թթ.) խորհուրդների VIII համագումարի առթիվ», էջ 33։

ռայողների բացարձակ մեծամասնությունը՝ ավելի քան 94 տոկոսը, ընդգրկվել էր արհմիությունների մեջ, որը 1932 թվականի հուլիսի 1-ի տվյալներով իր շարքերում հաշվում էր 88519 անդամ։

Առաջին հնգամյակի ժամանակաշրջանում արդյունաբերության և գյուղատնտեսության տեխնիկա-տնտեսական վերակառուցման պլանային առաջադրանքների կատարման ուղղությամբ սովետական ժողովրդի ձեռք բերած նվաճումները լուրջ տեղաշարժեր կատարեցին թե աշխատանքի և թե աշխատավորների նյութական ու կենցաղային պայմանների բարելավման գործում։ Արմատական փոփոխություններ կատարվեցին աշխատանքի հասարակական բաժանման բնագավառում։

Հնգամյակի տարիներին անշեղ կերպով բարձրացավ բանվորների և ծառայողների տարեկան միջին աշխատավարձը, 1928 թվականի մակարդակը գերազանցելով ավելի քան երկու անգամ։ Աշխատավարձից զատ մի շարք այլ գծերով պետությունը հսկայական միջոցներ էր առանձնացնում բանվոր դասակարգի կուլտուր-կենցաղային բարեկեցությունը բարձրացնելու համար։ Այդ միջոցները գործադրվում էին լուսավորության, կուլտուրական սպասարկման, առողջապահության, սոցիալական ապահովության, բնակարանային շինարարության բնագավառում և ուղղված էին սովետական մարդու աճող պահանջմունքները բավարարելու նպատակին։

Բանվորների նյութական կյանքի մակարդակի բարձրացմանը մեծապես նպաստեց գործազրկության վերացումը։ Աշխատանքի պայմանների բարելավումը, աշխատանքային ժամերի կրճատումը, արտադրության մեջ նրանց անվրտանգության ապահովումը հանդիսանում էին պետության և արհմիությունների ամենօրյա հոգատարության առարկան։

Պետական և կոոպերատիվ առևտրի աննախընթաց զարգացումը, ապրանքային շրջանառության ծավալի հսկայական մեծացումը, և դրա շնորհիվ այդ բնագավառից կապիտալիստական-նեպմանական տարրերի իսպառ վերացումը, երկրի ապրանքային ռեսուրսների բավականաչափ աճի հետ միասին նպաստավոր դեր խաղացին բանվորների և գյուղացիների սպառողական սպասարկումը ըստ ամենայնի բարելավելու գործում։

Առաջին հնգամյա պլանի կատարման շնորհիվ փոխվեց Սովետական Միության դեմքը։ Տեխնիկա-տնտեսական հետամնաց, մանրագյուղացիական երկրից նա դարձավ ինդուստրիալ-ագրարային երկիր, բարձրացավ նրա պաշտպանունակությունը։ Հնգամյակի արդյունքների մեջ ակնառու կերպով իր արտացոլումը գտավ կոմունիստական կուսակցության լենինյան ազգային քաղաքականության կենսունակությունը։ Սովետական Հայաստանը, որն անցյալում հետամնաց ագրարային երկիր էր, դուրս եկավ արդյունաբերական զարգացման լայն ճանապարհ, դառնալով առաջավոր արդյունաբերության, խոշոր կոլտնտեսային և առաջավոր կուլտուրայի երկիր։

Այդ պատմական հաջողությունները հնարավոր դարձան սովետական պետական սիստեմի, բանվորների, կոլտնտեսային աշխատավորների և սովետական ինտելիգենցիայի ցուցաբերած ստեղծագործական ակտիվության, աշխատանքային խանդավառության շնորհիվ։ Սոցիալիստական մրցությունը և հարվածային շարժումը դարձան սոցիալիզմի կառուցման լծակներ։

Առաջին հնգամյա պլանի իրականացումը չորս տարի երեք ամսում հնարավոր եղավ սովետական ժողովուրդների համագործակցության, նրանց բարոյա-քաղաքական միասնության ամրապնդման հիման վրա։

Առաջին հնգամյա պլանի հաջող ավարտումը անհրաժեշտ նյութա-տեխնիկական նախադրյալներ ստեղծեց երկրի արտադրողական ուժերի հետագա լայն զարգացման, սոցիալիստական էկոնոմիկայի կառուցման ավարտումն ապահովելու համար։